

100 danmarkshistorier

**Niels Wium
Olesen**

Mod- stand

Aarhus Universitetsforlag

100 danmarkshistorier

**Niels Wium
Olesen**

Mod- stand

Aarhus Universitetsforlag

Modstand

© Niels Wium Olesen og
Aarhus Universitetsforlag 2020
Serie: 100 danmarkshistorier
Forlagsredaktion: Peter Bejder

Tilrettelæggelse, sats og omslag:
Camilla Jørgensen, Trefold
Repro: Narayana Press
E-bogsproduktion: Narayana Press

ISBN: 978 87 7219 198 0

Projektet 100 danmarkshistorier er støttet af A.P.
Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond
til almene Formaal

Projektets styregruppe: Thomas Bloch Ravn
(Den Gamle By), Thorsten Borring Olesen
(Aarhus Universitet), Mette Frisk Jensen
(danmarkshistorien.dk), Søren Hein Rasmussen
(MegaNord), Torben Kjersgaard Nielsen (Aalborg
Universitet), Bo Lidegaard (dr.phil., forfatter), Anne
Løkke (Københavns Universitet), Camilla Mordhorst
(Dansk Kulturinstitut), Lars Boje Mortensen
(Syddansk Universitet), Keld Møller Hansen
(Danmarks Borgcenter), Rikke Louise Alberg Peters
(HistorieLab), Hans Schultz Hansen (Rigsarkivet),
Nils Arne Sørensen (Syddansk Universitet), Sten
Tiedemann (Folkeuniversitetet i Aarhus), Ulla Tofte
(M/S Museet for Søfart) og Anette Warring (Roskilde
Universitet)

Læs mere om projektet på
100danmarkshistorier.dk

FAGFÆLLE-
BEDØMT

/ I henhold til ministerielle krav betyder bedømmelsen, at der fra en fagfælle på ph.d.-niveau
er foretaget en skriftlig vurdering, som godtgør denne bogs videnskabelige kvalitet.

Aarhus Universitetsforlag
unipress.dk

Indhold

Modstand, tilpasning og erindring

Hvorfor modstand? 2

Modstandens modstandere 7

Historiekulturen 11

Krig i Europa

Krig og politik 16

Politiske holdningsskift 18

Det besatte land 21

Politisk stemningsskift i Danmark 25

Til modstand!

Den tidlige modstand 32

Dansk Samling og forbindelsen til SOE 35

DKP og illegaliteten 37

Frit Danmark 40

Mogens Fogs planer for efterkrigstiden 44

En udvidet folkefront 51

Efterkrigsplaner på højrefløjen 57

En modstandsbevægelse i snor

- De gamle partiers analyse 60
- Militarisering og forberedelser til freden 63
- Politisk accept 67
- Sovjetunionens rolle 71

Fred

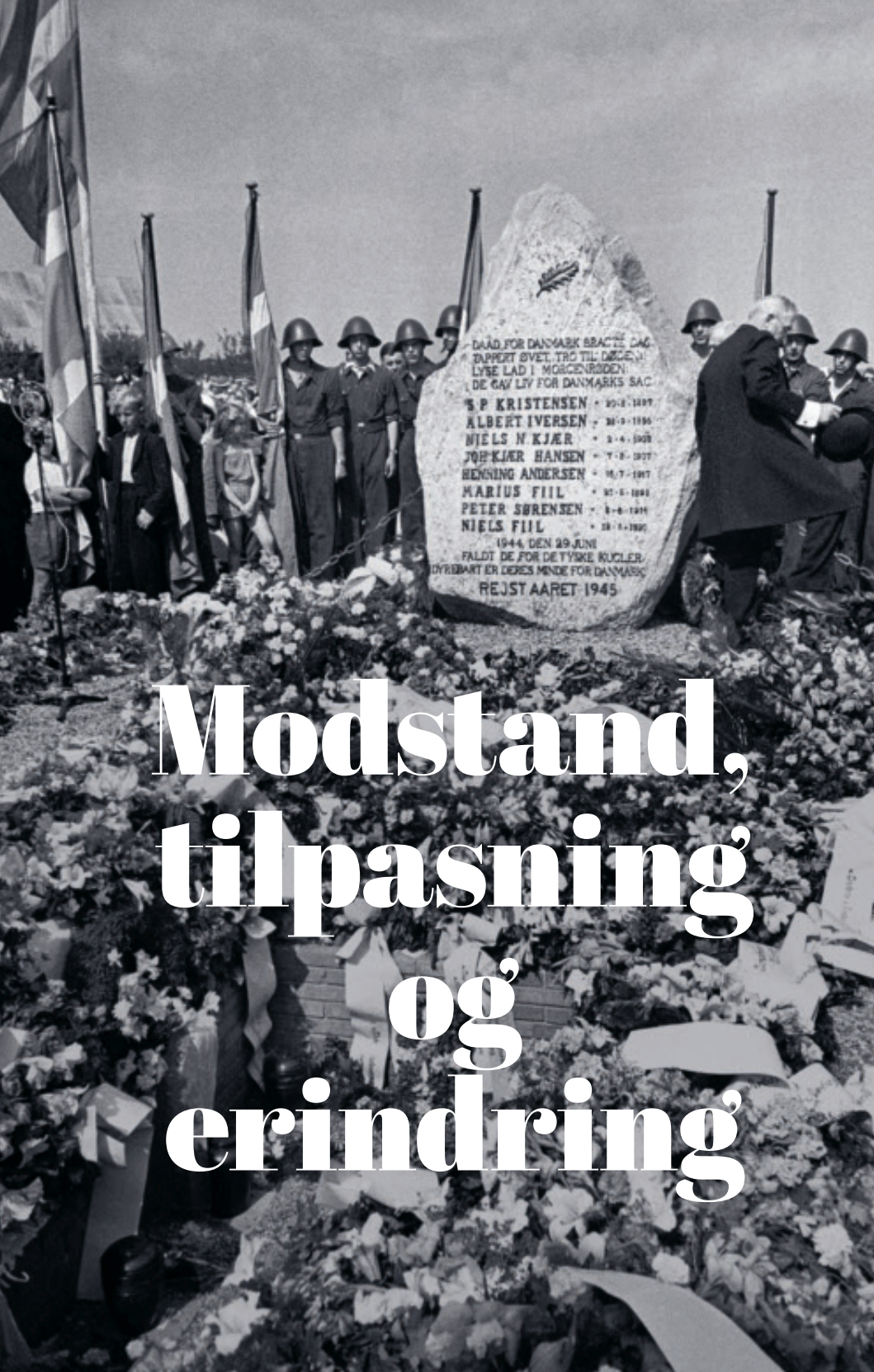
- Befrielsessommeren 1945 74
- Enhedsforhandlinger 79
- Udtoning 83

Den danske modstand

- Så mange var de 88
- Bevarelse af status quo 90
- Dybe stemningsskift eller stabilitet 93
- Hvis nu ... 95
- Almindelig historie 97

Videre læsning 100

Ceremoni den 16. juli 1945 ved rejsning af mindesten over den jyske Hvidstengruppe. Gruppen specialiserede sig i at modtage sabotagematerialer fra Storbritannien, som nedkastedes med faldskærm over Danmark. Andre grupper og netværk sørgede for at bringe sprængstoffer og andet materiel videre til sabotører rundt i landet. Hvidstengruppen blev arresteret i marts 1944, og besættelsesmagten henrettede otte af dens medlemmer den 29. juni 1944.
|| Willy Henriksen/
Ritzau Scanpix

DÅD FOR DANMARK BEACER DAG
DØPERT ØVET, TRO TIL DØD
LYSE LAD I MORGENROSEN
DE GAV LIV FOR DANMARKS SAG

K. P. KRISTENSEN	• 25-8-1897
ALBERT IVERSEN	• 28-9-1896
NIELS N. KJÆR	• 2-4-1909
JØP KJÆR HANSEN	• 7-8-1907
HENNING ANDERSEN	• 18-7-1907
MARIUS FIIL	• 27-8-1898
PETER SØRENSEN	• 8-8-1906
NIELS FIIL	• 28-1-1895

1944, DEN 29. JUNI
FALDT DE FOR DE TYRKE KUGLER
DYRBART ER DERES MINDE FOR DANMARK
REJST AARET 1945

Modstand, tilpasning og erindring

Hvorfor modstand?

Da BBC bekendtgjorde befrielsen den 4. maj 1945 kl. 20.35, strømmede glade danskere ud på gader og stræder og lykønskede hinanden med friheden. Glæden var lige stor, om det var i den lille flække på landet eller i de større byer. Flere steder trådte sognerådsformanden, politimesteren eller borgmesteren frem og hylkede Danmark, friheden og modstanden mod besættelsesmagten.

Talerne omtalte oftest modstand som en holdning, et sindelag – ikke nødvendigvis en handling, ej heller en organiseret bevægelse. Repræsentanter for modstandsbevægelsen supplerede i mange byer de officielle repræsentanter, og deres taler indeholdt ofte de samme strofer som de officielle ledes. Dog var der ganske naturligt en lidt stærkere betoning af ikke blot modstanden som sindelag, men også selve modstandsbevægelsens ærefulde bedrifter. I de glade majdage blev modstanden som holdning typisk tilskrevet hele befolkningen. Modstandsbevægelsen var den militære inkarnation af holdningen udført af heltedige landsmænd. En elite. ”Danmarks bedste sønner”, som de kom til at hedde.

I hovedstaden var der lignende optrin. Kong Christian 10.s adjutant talte på vegne af kongen fra en balkon på Amalienborg, og på Rådhuspladsen talte medlem af Danmarks Frihedsråd Aage Schoch

Aage Schoch med frihedskæmpernes armbind i forsommeren 1945. Som redaktør af dagbladet *Nationaltidende* havde Schoch allerede i 1930'erne markeret sig som en tydelig antinazistisk stemme i dansk offentlighed. Besættelsesmagten krævede ham derfor i 1942 fjernet fra redaktørposten. Han var blandt de stiftende medlemmer af Frihedsrådet, hvor han trods sit grundlæggende konservative sindelag kom til at stå kommunisten Mogens Fog (1904-1990) nær.
 || Bent Mann Fotografi/
 Nationalmuseet

(1898-1968) fra altanen på Politikens Hus. Stiftet i 1943 som paraplyorganisation for modstandsbevægelsens grupperinger havde Frihedsrådet i besættelsens sidste år opnået status som politisk magtfaktor. Nogle opfattede endda Frihedsrådet som en slags uofficiel regering i fraværet af den officielle, der ophørte i august 1943. Store dele af befolkningen lyttede til rådet for at få lederskab og anvisninger på den gode nationale holdning over for besættelsesmagten. Schochs tale på befrielsesaftenen var af gode grunde ikke annonceret, og den tusindtallige skare på pladsen var da også samlet spontant. Så usædvanlig befrielsesaftenen end var, var det forudsigelig københavneradfærd. Rådhuspladsen havde i årtier været samlingspunkt for folkelige manifestationer.

Schoch talte i mikrofon og foran et rullende kamera, der har givet os levende billeder fra begivenheden. Ligesom publikum havde taleren følelserne uden på tøjet og holdt en stærkt animeret tale:

”Vi oplever i dette øjeblik vel nok den største stund i Danmarks historie. Fem år har vi længtes mod dette øjeblik. Men vi har ikke alene længtes. Vi har kæmpet. I Frihedsrådet var vi samlet alle afskygninger af det danske folk. Uden politiske hensyn, uden classeskel. Fra kommunister til det yderste konservative arbejdede vi mod ét og samme mål. At kæmpe mod tyskerne, mod nazismen, for at drive dem ud af landet!”

Schochs understregning af sammenhold og enighed i Frihedsrådet – samt forsikringen om dets fælles mål for kampen – er mildt sagt en overdriivelse, måske endda et vrangbillede. Spørgsmålet er imidlertid, om han overbetonede sammenholdet og enigheden i Frihedsrådet, fordi det var politisk klogt i situationen. For som tidligere redaktør for det konservative dagblad *Nationaltidende* og medlem af Frihedsrådet siden stiftelsen i 1943 var Schoch ikke en uerfaren politisk aktør. Omvendt kunne han faktisk have ment ordene bogstaveligt. Når spørgsmålet overhovedet står åbent, skyldes det, at Frihedsrådets repræsentanter bar egne politiske målsætninger ind i rådets arbejde, men ikke alle var åbne om de politiske mål. Schoch kan rent faktisk have været i god tro, mens han stod der, bevæget og opstemt, på altanen og besang sammenholdet i rådet.

Klicheen skjulte dagsordener skal naturligvis bruges med forsigtighed, da begrebet let fører til fortænkte, konspiratoriske konklusioner. Som paraplyorganisation for modstandsbevægelsens

grupperinger var Frihedsrådet ikke alene en samling af individer og grupper med forskelligt udgangspunkt – klassemæssigt, ideologisk og politisk – men der var også uenighed om meningen med modstandskampen og konsekvenserne for efterkrigstiden. Uensartetheden fandtes ikke kun på modstandsbevægelsens øverste niveau. Den gik igen på alle niveauer, også i den lokale modstandsbevægelse i Randers, Herning og Svendborg – selv om tankerne om efterkrigstiden i mindre byer ikke var så klare og udviklede, fordi man i frontlinjen mere var optaget af den umiddelbare kamp.

Modstandsbevægelsens og dermed også Frihedsrådets holdningsmæssige forskelligheder viste sig på mange måder. Der var især tre væsentlige forhold: Hvorfor engagerede den enkelte sig i modstandsarbejde? Hvilke dele af kampen var vigtigst? Og hvilken rolle skulle modstandsbevægelsen spille i efterkrigstiden: Hvad var kampens endemål?

Det enkelte individs motiv for at tage det grænseoverskridende, ekstremt farlige og eksistentielt store skridt ud i illegaliteten var naturligvis komplekst. Ud over rent personlige forhold som selvrealisering og eventyrlyst kan man på et overordnet holdningsplan se to typiske motiver. Nogle gjorde det af rent nationale grunde, fordi de fandt en fremmed magts besættelse af fædrelandet uudholdelig. Andre var motiveret af en klarere ideologisk stillingtagen og ønskede at kæmpe demokratiets sag eller som de danske kommunister at bekæmpe fascismen og nazismen, der begge var svorne fjender af den internationale kommunisme. Motiverne kunne naturligvis også være blandet sammen. Det var ikke kun kommunisterne, der havde et internationalt perspektiv på modstandsengagement. Det kunne også findes hos modstandsfolk, der var motiveret af enten nationale eller demokratiske grunde, som et

universelt spørgsmål om Danmarks internationale anseelse og ære.

Der var meget forskellige holdninger til selve modstandskampen. Hvem var egentlig hovedfjenden, og hvordan skulle kampen kæmpes? Var fjenden udelukkende den tyske besættelsesmagt? Var det de danske nazister, der – i stil med det, der skete i Norge – forsøgte at overtage regeringsmagten i landet med opbakning fra besættelsesmagten? Eller var hovedfjenden den danske regering, som opfordrede til ro og orden og angiveligt gik besættelsesmagtens ærinde? I spørgsmålet kunne den enkelte modstandsmand og -kvinde naturligvis have flere motiver. Man kunne opfatte alle tre som fjender, men det skiftede over tid, om det var danske nazister, regeringen eller tyskerne, der var hovedfjenden. Fra slutningen af 1943 var frontlinjen mere klar: De danske nazister havde udspillet deres politiske rolle, regeringen tog ikke længere ansvar for at bekæmpe modstandsbevægelsen, og den tyske aktion i 1943 mod de danske jøder – de skulle i kz-lejre – forargede den danske befolkning. Derfor samledes modstanden først og fremmest om den militære kamp mod besættelsesmagten – i høj grad også mod de danske håndlangere, der lod sig hverve til tyske terrorkorps som Schalburgkorpset og HIPO (Hilfspolizei).

Om kampens form var der også uenigheder. Nogle modstandsfolk så den især som en holdningskamp, hvor det gennem illegal presse og anden kommunikation gjaldt om at styrke den åndelige modstand mod besætterne og værne mod den nazistiske smitte. For andre gjaldt det derimod om at skade besættelsesmagten fysisk og militært, nærmest uanset omkostningerne materielt og i menneskeliv. Men heller ikke i forhold til kampens form var det nødvendigvis enten-eller. Tværtimod

var der hyppigt tale om en udvikling hos det enkelte individ, hvor det i de første år, 1942-1943, var holdningskampen, der stod centralt, i 1944-1945 den militære kamp.

Når alt kommer til alt, fandtes de største forskelle på spørgsmålet om kampens endemål. Var det at sætte uret tilbage til 1940 og overdrage samfundet til de traditionelle institutioner og civilsamfundet, så man kunne begynde, hvor man slap, da Danmark blev besat den 9. april 1940? Det måtte føre til, at frihedskæmperne straks efter befrielsen trak sig tilbage til det civile liv. Eller havde modstandsbevægelsens ofre og det politiske systems tilpasningspolitik (også kaldet samarbejdspolitik) vist, at modstandsbevægelsen havde ret til at udstikke kursen for fremtiden, når det politiske system angiveligt havde spillet fallit? Det sidste fremførte grupper på både højre og venstre fløj. På højrefløjen var det med et ønske om en national og moralsk genrejsning, der skulle føre til en stærk, forenet nation, med et stærkere forsvar og med vilje til at ofre sig for fædrelandet. Det blev sat i modsætning til den materialisme og krævementalitet, som højrefløjen mente havde præget 1930'erne med tiårets fokus på sociale reformer og en slap forsvarspolitik. På venstrefløjen var det med krav om gennemgribende social, politisk og økonomisk forandring, som antog karakter af regulær samfundsomvæltning, og som – i sine mest vidtrækkende konsekvenser – ville føre til afskaffelse af demokratiet.

Modstandens modstandere

Det politiske system var i de første tre år af besættelsen indædt fjende af alle former for modstand – det være sig både den politisk-agitatoriske og den militære. Argumentet var, at modstanden truede med at undergrave den tilpasningspolitik, som

regeringen og Rigsdagen (Folketing og Landsting) som demokratisk valgte repræsentanter førte med folkelig opbakning, og at modstanden i sidste ende kunne omstyrte den bestående samfundsorden. I de sidste år af besættelsen kølnedes fjendskabet nok, men en dyb skepsis over for modstandsbevægelsen slap aldrig de etablerede politiske partiers ledere i Socialdemokratiet, Venstre, Det Konservative Folkeparti og Det Radikale Venstre. Skepsissen skyldtes ikke mindst ledende politikeres mistanke om, at magtfulde dele af modstandsbevægelsen ønskede at omstyrte demokratiet. De frygtede også, at mere rabiate personer i modstandsbevægelsen i en kaotisk befrielsessituation med kampe på dansk jord kunne opgejle moderate og besindige frihedskæmpere til at medvirke til at vælte den gamle samfundsorden. Partiernes politiske ledere frygtede med andre ord modstandens systemfjendtlige potentiale.

Systemfjendtligt potentiale er en måske lidt klinisk betegnelse for det mere farverige begreb revolution. Flere stater har revolutionen som et positivt begreb i deres historiekultur – som en grundlæggende myte. Oplagte eksempler er Frankrig med revolutionen i 1789 og Øst- og Centraleuropa to hundrede år senere. Her tillægges begrebet revolution positiv værdi, fordi samfundene skriver deres fødselsattest tilbage til revolutionerne – og fordi det altid er sejrherrene, der skriver historien. Omvendt ser det naturligvis ud fra de gamle magthaveres side. Her er synet på revolutionen negativt. Man forsøger at afværge revolutionen, og negative begreber som kup, undergravende virksomhed og statsfjendtlige handlinger bruges. Mislykkes revolutionen, overlever de negative vurderinger.

Sociologisk forskning har identificeret slutningen på krige som en af de mest typiske revolutionære situationer – især for stater, der fuldt eller

delvist har tabt en krig. Den Russiske Revolution i 1917 og Den Tyske Revolution i 1918 er illustrative eksempler. Krigsafslutningernes revolutionspotentiale hænger sammen med tilstedeværelsen af flere centre for suverænitet, hvor regeringen – måske på grund af krigshandlinger på egen jord – ikke har fuld kontrol over territoriet, eller hvor fx statens voldsmonopol er brudt ved konkurrerende politiske grupperingers våbenbesiddelse, eller hvor andre dele af den udøvende magt ikke fungerer. Danmark i 1944 og foråret 1945 lignede i nogen grad en sådan situation. Regeringen var trådt tilbage i august 1943, forsvaret var afvæbnet af besættelsesmagten, og i september 1944 opløstes politiet. Samtidig var der uvisheden om, hvordan krigen ville ende: Ville det ske under voldsomme militære kampe, og hvem ville befri Danmark? Storbritannien eller Sovjetunionen? Det førte til overvejelser om, hvorvidt landet ville glide ud i større grad af kaos, når befrielsen endelig kom. De fleste ledende politikere fra det etablerede politiske system turde derfor ikke se bort fra risikoen for revolutionære tilstande i Danmark.

Det gik imidlertid anderledes. Danmark blev befriet uden deciderede militære kampe. Og med støtte fra landets befrier, Storbritannien, genetableredes det politiske system fuldstændigt, så det krævede lup at finde forskelle mellem samfundets grundlæggende strukturer i 1940 og i 1945. Besættelsen betød ikke alverden, hvis man anlægger det helt store perspektiv. Demokratiet overlevede, befolkningen valgte de samme politikere, og økonomien havde ikke lidt væsentlig skade.

Historikeren Henrik Lundbak (1954-) har præcist konstateret, at politikerne vandt institutionelt, og at modstanden vandt ideologisk. Modstandens ideologiske sejr blev ikke kun vundet ved befolkningens stigende opbakning til modstandssynspunktet

i besættelsens sidste år. Den vandtes også ved, at politikerne tog bestik af det ideologiske styrkeforhold i Europa i 1945. Nazismen blev tydeligvis nedkæmpet af militær magt. Sejren havde kostet blod. Den var vundet gennem mod, offervilje og livsfarlig kamp. Ikke ved kalkuleret tilpasning. I 1945 udsprang ære, legitimitet og magt for en stor del af deltagelse i den militære kamp. Den havde de allierede stormagter Sovjetunionen, Storbritannien og USA leveret. I Danmark repræsenterede modstandsbevægelsen den militære kamp lokalt. Derfor blev en væsentlig del af politikernes strategi til at genvinde magten i det befriede Danmark at rose modstandsbevægelsen til skyerne og at foregive, at de sammen med stort set hele den danske befolkning havde været en del af modstanden. De havde blot andre opgaver end den "aktive modstand", som var det udtryk, der oftest blev brugt for at sondre mellem holdningskampen – den "passive modstand", som politikerne og befolkningsflertallet hævdedes at repræsentere – og den militære. Strategien var med andre ord at omfavne modstandsbegrebet til døde, udvande det. Gøre det meningsløst, ville nogen sige.

Den ledende socialdemokratiske politiker Hans Hedtoft (1903-1955) gav den 5. maj 1945 et eksempel på strategien, da han i et højtprofileret dagbladsinterview sagde:

"Jeg er lykkelig og stolt over, at det ved dannelsen af den første frie danske regering for hele verden bliver muligt at vise enigheden mellem det, vi kan kalde det legale og det illegale Danmark, som verden har troet var to modsætninger, men som længe har været to samarbejdende faktorer".

Som med Schochs tale dagen før er der også her tale om et vrangbillede.

Strategien lykkedes altså på det institutionelle område. Landets bærende institutioner – demokratiet, monarkiet og de uafhængige domstole – overlevede besættelsen praktisk taget uskadt. Og det gjorde de politiske partier i øvrigt også. Helt ned på individplan var der betydelig kontinuitet mellem det politiske system i 1940 og det, som tog over efter besættelsen i 1945. Men den institutionelle sejr havde en pris. Ved at omfavne modstanden, gøre sig til en del af den, gav politikerne efter på det ideologiske område. At påstå, at de selv var en del af modstanden, indebar jo også, at det måtte være det rigtige standpunkt, og at modstandens fjer var dem, enhver ønskede at pryde sig med. Hvad enten de så var ens egne eller lånte. Politikerne medvirkede i høj grad til at tildele modstandssynspunktet den ideologiske sejr. Men det blev på bekostning af et reelt og ærligt forsvar for deres egen politik.

Modstandsmand og medlem af Frihedsrådet Frode Jakobsen (1906-1997) så igennem alt hykleriet, men affandt sig med det. For ham var det slet ikke uden fordele. På et stort folkemøde i efteråret 1945 sagde han:

”Vi må hellere finde os i, at der fra politisk side prales med en indsats, som ikke svarer til virkeligheden, men hvorved dog frihedskampen gøres til noget positivt, frem for at gøre politikerne til modstandere af frihedskampen, så de kun bliver interesserede i at reducere den”.

Historiekulturen

Sådan er i kort form de dynamikker, der siden 1945 har formet den danske historiekultur og kollektive erindring om besættelsestiden. Med 75 års stabilt parlamentarisk styre, tredeling af magten og vel-fungerende samfundsinstitutioner forekommer det

politiske systems institutionelle sejr selvfølgelig. Det er ikke noget, vi i daglig samtale forholder os til. Det er der bare. Men modstandens ideologiske sejr har i de samme 75 år været en konstant præmis for diskussioner af besættelsestiden. Fra modstanden kom de fundamentale værdier, som begivenheder og handlinger skulle vurderes ud fra. På behagelig afstand er det jo langt mere interessant at diskutere ideologi frem for institutioner. Ikke mindst fordi Anden Verdenskrig i høj grad var en ideologisk krig og overalt i den vestlige kultur genfortælles sådan.

I de første 40-50 år efter besættelsen rummede henvisninger til besættelsen i medierne, ved mindebegivenheder og i kulturen – i erindringen, i litteraturen, på film – typisk en påstand om, at 'vi var egentlig alle, på nær de åbenlyse forrædere, en del af modstanden, men på hver sin måde; mest heltemodige var dog frihedskæmperne'. Det gav na-

Danske jøder viser sig på dækket, efter flugtbåden har nået svensk territorialfarvand i oktober 1943. Den tyske aktion mod de danske jøder i efteråret 1943 og den vellykkede flugt til Sverige har ikonisk status i dansk historiekultur som eksemplet på, at danskere hjalp landsmænd fra holocausts død og ødelæggelse. Det danske samfunds fordømmelse af den tyske aktion var næsten entydig. Hjælpearbejdet bag flugten ledte mange ind i modstandsarbejdet. Nu havde de prøvet at vove noget. Nu havde de mødt de illegale netværk.

|| Nationalmuseet

tional stolthed, dulmede en skam over ikke at have bidraget mere, kunne bruges som argument for NATO- og EF-medlemskab og placerede Danmark trygt og godt som en del af den vestallierede verden. Som mange andre besatte lande i Vesten dyrkede Danmark en myte om besættelsen i ordets dobbelte betydning. Dels myten som en usand fortælling, dels myten som en (fiktiv) fortælling, der forklarer samfundet, udkrystalliserer samfundets værdier og skaber fællesskab. Myten skaber måske endda holdningsmæssig ensartethed og lydige borgere. Det var på mange måder godt for det danske samfunds sammenhængskraft og stabilitet. Myten tjente en funktion. Men den har ikke gjort det lettere at forstå besættelsestiden som historisk fænomen.

Historikere udfordrede myten allerede i 1970'erne, men pointerne i deres arbejde sivede kun langsomt ud i den brede offentlighed. Siden 1990'erne er der dog sket en forandring i den danske historiekultur om besættelsen. Med ophøret af Den Kolde Krig i 1989-1991 blev der fra politisk hold i flere lande, også Danmark, talt om 1990'erne som moralens årti. Politik og moral blev hyppigt kædet sammen, og menneskerettighederne kom i højsædet. Desuden var besættelsestiden nu også kommet på så lang afstand, at de fleste ikke længere havde personligt kendskab til perioden og ikke skulle forsvare den ene eller anden position som deres eget valg. Derfor blev det lettere at vælge standpunkt alene på baggrund af en abstrakt moralsk stillingtagen – uden omkostninger. Tidligere risikable valg, som fx at gå til modstand, var nu en gratis omgang.

Siden 1990'erne har det været mere almindeligt og accepteret at kritisere tilpasningspolitikken, det økonomiske samarbejde med besættelsesmagten, fiskerne, der tog penge for at fragte jøder over Øresund, da tyskerne i oktober 1943 aktiverede

Repræsentanter fra den tyske Wehrmacht (Værnemagten – de tyske militærstyrker) afspærrer gaden ved en tysk parade på Jagtvej i København. Episoden har formentlig fundet sted kort efter den 9. april 1940. De danske tilskuers troskyldige nysgerrighed blev allerede i løbet af sommeren 1940 dømt ude som uværdig national optræden. Den gode tone, kraftigt propageret af myndighederne, var at afholde sig fra modstand, men heller ikke at vise sig positivt indladende over for de besættende. Værdighed. Værdighed. Tak.
|| Vittus Nielsen/Ritzau Scanpix

holocaust på dansk jord, og de tusinder af danskere, som kæmpede med tyskerne på Østfronten mod Sovjetunionen. Men kritikken var stadig på præmisserne for delingen af sejren i 1945: Modstandsbevægelsen stod med den ideologiske sejr og satte derfor også rammerne for forståelsen af besættelsestiden. Tilpasningspolitikken kunne i bedste fald kaldes klog, men tit efterfulgt af bemærkningen 'moralsk, endsige ærefuld, var den i hvert fald ikke'. Moralske vurderinger på bekostning af en helhedsforståelse af besættelsestiden har i det hele taget kendetegnet den danske offentligheds samtale om de fem år siden Murens fald i 1989.

Denne bog handler om modstand, men beskriver ikke modstandsbevægelsens historie. I stedet undersøges fænomenet modstand i national og international sammenhæng. Fokus er på motiverne for modstandskampen og de planer for efterkrigstiden, der prægede forskellige dele af modstandsbevægelsen. Over for dette sættes det etablerede samfunds reaktioner på modstanden. Reaktionerne var nemlig snævert forbundet med de motiver og de efterkrigsplaner, der prægede de forskellige modstandsmiljøer. Besættelsesmagtens bekæmpelse af modstandsbevægelsen er næsten fraværende. Det skyldes, at den først og fremmest var interesseret i effekten af modstandskampen – anslagene mod den tyske krigsførelse. Når fokus er på modstandens motiver og efterkrigsplaner, bliver besættelsesmagten derfor delvist irrelevant. Der er snarere tale om en undersøgelse af modstandens politiske dimensioner end dens militære. Med fokus på de politiske aspekter bliver den internationale dimension imidlertid vigtig.

Det var jo dog en verdenskrig.

Krig i Europa

Krig og politik

Udbruddet af den europæiske krig med Tysklands angreb på Polen 1. september 1939 og den efterfølgende britiske og franske krigserklæring rystede de europæiske befolkninger. Det kom imidlertid ikke til betydelige slagudvekslinger mellem de tre stormagter. Tyskland fik sin vilje og opnåede trods behjerttet polsk militær modstand sit mål og besatte det vestlige Polen, som blev annekteret og optaget i Det Tyske Rige den 8. oktober 1939. Den 17. september angreb Sovjetunionen Polen fra øst og annekterede – samtidig med Tysklands anneksion af den vestlige del – den øvrige del af landet. Den tysk-sovjetiske deling af Polen skete efter indbyrdes overenskomst mellem de to diktaturstater. Trods de stærke ideologiske modsætninger mellem de to regimer havde de i al hemmelighed den 23. august 1939 indgået Molotov-Ribbentrop-pagten, som var en ikkeangrebspagt og en aftale om delingen af Polen.

I resten af året 1939 og de første måneder af 1940 var Frankrig og Storbritannien optaget af at opruste og mobilisere samfundene til krig. Frankrig og Storbritanniens meget begrænsede militære kontakt med fjenden Tyskland fra september 1939 til foråret 1940 førte til begrebet the phony war – den uvirkelige krig eller spøgelseskrigen.

Krigen skiftede fuldstændig karakter med

Tysklands angreb på Danmark og Norge den 9. april 1940. Det er ofte overset i Danmark, hvor betydningsfuld dagen er i et bredere perspektiv. Tysklands angreb på Norge førte til voldsomme kampe mellem de tre stormagter. Trods heftige sammenstød til vands og i luften og endda landsætning af franske og britiske tropper på norsk fastland fik Tyskland overtaget og besatte Norge med fuld militær kontrol i begyndelsen af juni 1940.

Ved den vellykkede tyske vestoffensiv i maj 1940 blev det Beneluxlandenes og Frankrigs tur. De tre mindre stater blev besat først. I løbet af juni brød både det franske forsvar og samfundets forsvarsvilje og -evne reelt sammen. Den 25. indgik Frankrig og Tyskland våbenhvile med det resultat, at Tyskland besatte det vestlige og nordlige Frankrig, mens det øvrige Frankrig, Den Frie Zone, udviklede sig til et autoritært regime med udbredt økonomisk og delvist ideologisk samarbejde med Tyskland. Ved samme lejlighed skubbede den tyske militærmaskine den britiske hær tilbage over Den Engelske Kanal og tvang et ydmyget Storbritannien til at fokusere på at undgå en tysk invasion.

Med Tysklands angreb på Sovjetunionen i juni 1941 åbnedes Østfronten, som blev krigens absolutte tyngdepunkt. Tyskland besatte det vestlige Sovjetunionen og indførte et blodigt terrorregime med folkedrab på jøder, henrettelser i tusindvis af partisaner og af den tilfældige ukrainske bonde, der skjulte et æg i høet i håb om, at besættelsestropperne ikke opdagede det. I efteråret 1941 havde Tyskland og dets europæiske allierede – først og fremmest det fascistiske Italien – kontrol med det meste af Europa.

Det tyske angreb gjorde Sovjetunionen og Storbritannien til allierede. Da Tysklands asiatiske allierede, Japan, angreb USA i december 1941, erklærede

Tyskland krig mod USA. Dermed blev alliancen mod Tyskland udvidet til tre lande, og Tyskland var nu oppe mod en formidabel fjende.

Sovjetunionen viste sig langt stærkere end antaget og holdt stand 30 km fra Den Røde Plads i Moskva. Med sovjetisk sejr ved Stalingrad i januar-februar 1943 vendte krigen for alvor. Skridt for skridt tilbageerobredes de besatte områder under umenneskelige lidelser på begge sider af fronten. USA og Storbritannien kunne nok se det belejlige i, at den sovjetiske diktator Josef Stalin (1878-1953) ofrede sin befolkning i kampen mod Tyskland. Så kunne de spare deres egne, og blandt andet derfor udskød de allierede landgangen i Normandiet til juni 1944. Men da var det også ved at være sidste øjeblik, hvis ikke Sovjetunionen skulle befri Paris. Den 8. maj 1945 sluttede kamphandlingerne i Europa med Tysklands betingelsesløse overgivelse til de allierede. Linjen – hvor de vestallierede og Sovjetunionen mødtes, tværs gennem Tyskland og ned til Adriaterhavet – blev frontlinjen i den konflikt, der afløste Anden Verdenskrig: Den Kolde Krig.

Politiske holdningsskift

Det skiftende styrkeforhold på slagmarken fik enorm betydning for den politiske udvikling i Europa i 1940'erne. For både holdninger i befolkningerne og i eliterne – også i Danmark. Svingningerne i det militære styrkeforhold kan næsten aflæses 1:1 i holdningsdannelsen, især i forhold til fremtidsperspektiver og tanker om efterkrigstiden.

Modsat udviklingen i det fascistiske Italien og det nazistiske Tyskland samt i en række øst- og centraleuropæiske lande var Vest- og Nordeuropa i 1930'erne præget af et politisk skridt til venstre. Skandinavien var ledet af socialdemokratiske regeringer, Frankrig blev regeret af en folkefront af

socialistiske og centrumpartier, og Belgien fik sin første socialdemokratiske premierminister i tiårets slutning. Selv i det notorisk konservative Storbritannien kom Labour i løbet af tiåret ind i den politiske varme og dannede regering alene eller deltog i koalitionsregeringer.

Så skiftede det markant i 1940. Tysklands ydmygelse af stormagterne Frankrig og Storbritannien og landets dominans på det europæiske kontinent flyttede det politiske tyngdepunkt markant til højre. Overalt i Europa groede en udbredt tvivl om demokratiets fremtid frem. Viste Tysklands sejre ikke netop, at diktaturet var demokratiet overlegen? Demokratiet splittede. Konkurrencen mellem partierne førte til favorisering af sær- og klasseinteresser og svækkede nationen, også med hensyn til det militære forsvar, lød argumenterne. Var det ikke bedre at forenes under en stærk mand, som tog vare på nationens interesser? Frem for at ævle og kævle om samfundets indretning skulle man måske hellere gå i takt. For landets skyld. Mere moderate versioner af den samme tendens var krav om at få fagfolk, teknokrater, dygtige folk fra erhvervslivet, centraladministrationen og militæret til at varetage det fælles bedste. De vidste jo, hvad de snakkede om – modsat de amatøragtige politikere, der 'købte' sig stemmer gennem pleje af særinteresser.

Det politiske tyngdepunkt flyttede sig den modsatte vej, da Tysklands krigslykke svandt ind. Da gik Europa holdningsmæssigt til venstre. Væsentlig var naturligvis respekten for Sovjetunionens modstandsdygtighed over for det tyske militær. De vestlige allierede, de ellers notorisk antikommunistiske lande USA og Storbritannien, var med til at øge respekten for Sovjetunionen, fordi de i deres propaganda over for egne befolkninger og resten af verden gjorde meget ud af at retfærdiggøre den

Den Røde Hær fremviser krigsbytte ved en parade på Den Røde Plads i Moskva i maj 1945. De tyske militærfaner trykkes mod jorden som symbol på Det Tredje Riges nederlag. Verden var slået med forbavselse og beundring over Sovjetunionens monumentale bidrag til Nazitysklands nederlag. Sovjetunionen og den internationale kommunisme stod i sommeren 1945 med større international prestige end nogensinde før og siden.
 || KEYSTONE/Ritzau Scanpix

ellers umage alliance. Kritikken af sovjetdiktaturets overgreb mod egen befolkning forstummede pludselig. I stedet fremhævedes Sovjetunionens heroiske kamp, og Uncle Joe (Stalin) var nu en rigtig guttermand. I de to lande og i store dele af det besatte Europa heppede man på det kommunistiske diktatur.

Jo længere vestpå Den Røde Hær rykkede, des større indflydelse fik Sovjetunionen og kommunismen i de besatte lande. Ikke kun hvor Ivan rent faktisk satte sine støvler. Også i Vesteuropa steg Sovjetunionens og de lokale kommunisters prestige, fordi befolkningerne anerkendte Sovjetunionens bidrag til Tysklands og Adolf Hitlers (1889-1945) nederlag.

Mere generelle bevægelser fremmede også den generelle venstredrejning af opinionen fra omkring 1943 og frem til krigens afslutning. Tre årsager til venstredrejningen bør fremhæves. For det første

var det en udbredt opfattelse, at den økonomiske liberalisme med 1930'ernes krise havde spillet fallit og været en central årsag til nazismens fremmarch. Samtidig havde de krigsførende lande opnået kolossale vækstrater med statsintervention i de oprustningsorienterede økonomier. Nu anvendte de også planøkonomi – med socialismens virkemidler så at sige. For det andet havde socialister og kommunister i 1930'erne været de mest markante modstandere af nazismen, og under krigen var de i flere lande krumtappen i modstandskampen. Venstrefløjen udgjorde på sin vis vinderholdet. For det tredje var det et udbredt synspunkt, at krigen havde været "folkets krig" – frem for overklassens, kongens og militærets. "Folkets krig" skulle føre til "folkets fred". Folket, der i flere lande nærmest var synonymt med arbejderne, skulle kompenseres for de ofre, man havde bragt. I Storbritannien lagde økonomer og socialreformatorer planer for en velfærdsstat, og de præsenterede deres forslag som selve formålet med at vinde krigen. Denne venstredrejning prægede hele det politiske spektrum. Selv konservative og liberale partier i Europa blev mere socialt indstillede og positive over for statsintervention og tankerne om en velfærdsstat. Det politiske tyngdepunkts bevægelse mod venstre lettede manges spring over til kommunismen.

Det besatte land

Besættelsen af Danmark den 9. april 1940 var en national tragedie. Men den var også et alvorligt slag for det politiske system. Det er sjældent, at et politisk regime overlever en fremmed magts besættelse. Enten fordi den besættende magt vælter regimet over ende, eller også fordi regimet bryder sammen på grund af indre pres. Et politisk regimes primære opgave er at beskytte borgerne og territoriet

– ellers opfatter borgerne ikke styret som legitimt. Den opgave havde det danske parlamentariske demokrati og regeringen ikke levet op til.

Helt usædvanligt i forhold til tyske besættelser i andre lande tillod besættelsesmagten, at det politiske system kunne fortsætte i Danmark. Diktaturet tillod, at demokratiet kunne leve videre. Men det var et ramponeret politisk system og et forpjuasket demokrati, der sejlede på pumperne. Det er i dag svært at gøre sig fuldt ud klart, hvor dybt legitimitetstabet var for regeringen og det politiske system. Den socialdemokratisk-radikale regering under Thorvald Staunings (1873-1942) ledelse, som kapitulerede for den tyske besættelse om morgenen den 9. april, kom da også straks under tungt pres. Befolkningen var fortvivlet og kunne knap fatte den hurtige besættelse, hvor der kun var affyret skud ved grænsen og nogle få steder i København. Ikke kun forsvaret, også regeringen havde svigtet, syntes mange. Nogle gik skridtet videre og mente at vide, at der var tale om forræderi, og at det hele nok havde været aftalt på forhånd. Det kunne jo forklare den næsten kampløse besættelse.

Der lød også kraftig kritik fra oppositionen med beskyldninger om, at regeringen havde foræret fædrelandet til besættelsesmagten. Det var konsekvensen af den slappe forsvarspolitik, sagde de. Venstre og Det Konservative Folkeparti rettede først og fremmest kritikken mod den socialdemokratisk-radikale regering, kun i mindre grad mod selve det parlamentariske demokrati. Fra den yderste, ikke-parlamentariske højrefløj, herunder de danske nazister i Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti (DNSAP), kom selve parlamentarismen under anklage.

Trods Venstre og Det Konservative Folkepartis kraftige kritik af Staunings regering blev der i

Ydmyget. Ufri. Efter kun få timers militær kamp kapitulerede det danske forsvar efter ordre fra regeringen og kongen over for den tyske besættelse 9. april 1940. De var næsten over det hele. I alle større byer, ved infrastrukturelle knudepunkter, i havne og lufthavne og frem for alt på Vestkysten, hvor de frygtede en allieret invasion. Her synes de at eje hele den kun fem år gamle Lillebæltsbro i dagene efter den 9. april 1940.

|| Nationalmuseet

løbet af dagen dannet en samlingsregering af de fire store partier: Socialdemokratiet, Det Radikale Venstre, Venstre og Det Konservative Folkeparti. Det var stadig med Stauning i spidsen. Venstre og Det Konservative Folkeparti indtrådte i regeringen, fordi de følte en patriotisk pligt til at gøre det. Som den konservative politiker John Christmas Møller (1894-1948) sagde det med en patos, der var forståelig i tiden: Nu krævedes der "landsmandsskab".

Regeringens politik blev at tilpasse sig til Tyskland og forsøge at bevare og beskytte så meget som muligt mod krigens ødelæggelser: befolkningen, materielle værdier og parlamentarismen, monarkiet, retsvæsenet, ja samfundsinstitutionerne i almindelighed og de økonomiske strukturer. Vigtigst var demokratiet, fordi det var en forudsætning for at forsvare alt det andet.

At Tyskland overhovedet tillod det politiske system at fortsætte, skyldtes naturligvis, at det så en interesse heri. Med dansk suverænitet kunne

Tyskland undgå at bruge ressourcer på at administrere landet. Det er lidt for ondskabsfuldt at hævde, at tyskerne satte danskerne til at holde sig selv besat. Men karakteristikken skal nævnes alligevel for sit illustrative potentiale. Den peger også på et vigtigt tysk krav. Som modydelse til Tyskland for den lovede suverænitet skulle danske myndigheder selv påtage sig ansvaret for, at landets borgere ikke lagde den tyske militære tilstedeværelse hindringer i vejen. I første række påhvilede ansvaret regeringen, som med sine appeller til befolkningen skulle sikre opbakning til politikken. I sidste instans var det dansk politi og retsvæsens opgave at forhindre, opklare og dømme anslag mod det tyske militær. Kunne danske myndigheder ikke i tilfredsstillende grad levere varen, var der ingen tvivl om, at Tyskland ville feje regeringen af banen og indsætte et andet styre. Det kunne være de lokale nazister i DNSAP, sådan som Tyskland handlede i Norge, eller det kunne være direkte tysk militærstyre, som blev praktiseret i den besatte del af Frankrig.

Understregningen af, at Danmark kun havde suverænitet over indre anliggender, er vigtig. For i udenrigspolitiske spørgsmål skulle regeringen danse efter Tysklands fløjte. Det betød, at diplomatiske forbindelser og samhandel med Tysklands fjender ikke kunne komme på tale. Det rev tæppet væk under Danmarks økonomiske struktur, der var baseret på eksport af landbrugsvarer til Storbritannien. Allerede i maj 1940 tilbød Tyskland sig som aftager af den eksport. Det satte et omfattende økonomisk samarbejde på skinner, som gradvist udviklede sig til også at omfatte andre sektorer. Reelt var Danmark nu i økonomisk forstand i Tysklands hule hånd.

Trods lovning om dansk kontrol over de indre anliggender gjorde besættelsesmagten dog allerede

kort efter den 9. april indhug i den lovede suverænitet. Indhuggene fortsatte indtil befrielsen. Det skete fx efter Tysklands angreb på Sovjetunionen den 22. juni 1941, da ledende danske kommunister krævedes interneret af det danske politi. Regeringen frygtede, at besættelsesmagten ville feje hele det politiske system af bordet og adlød. Kort tid efter blev Danmarks Kommunistiske Parti (DKP) forbudt ved lov.

Et andet eklatant indgreb i dansk suverænitet fandt sted i november 1942, hvor Tyskland krævede et skift på statsministerposten fra den socialdemokratiske Vilhelm Buhl (1881-1954), der var tiltrådt efter Staunings død tidligere på året, til udenrigsminister Erik Scavenius (1877-1962), der gik ind for et mere aktivt samarbejde med Tyskland. Igen føjede den danske regering og Rigsdagen sig – omend med store betænkeligheder. For med imødekommelsen af det tyske krav var der gjort et groft indhug i suveræniteten. Som den parlamentariske praksis foreskriver, var Buhl statsminister på Folketingets nåde, Scavenius var det derimod på besættelsesmagtens.

Politisk stemningsskift i Danmark

Den politiske udvikling i Danmark i 1940-1943 afspejlede den europæiske. Men det var i mildere form. Dels fordi Danmark allerede i mellemkrigstiden var et langt mere stabilt demokrati end de fleste andre europæiske lande, dels var befolkningen mere økonomisk lige og homogen med kun et lille tysk mindretal. Endelig førte besættelsesmagten i hvert fald frem til 1943 en langt mere mild besættelsespolitik end i det øvrige besatte Europa.

Alligevel tog Danmark det samme skridt til højre som det besatte Europa. Allerede dannelsen af en samlingsregering med optagelse af de to store borgerlige partier flyttede tyngdepunktet til højre. Den

ekstreme beundring for den næsten altid militært klædte kong Christian 10. (1870-1947), som befolkningen gav sig hen i med støtte fra store dele af det politiske spektrum, havde reminiscenser af dyrkelse af den stærke mand og rummede for så vidt et vist udemokratisk element. Dyrkelsen af kongen førte til, at han fik styrket folkelig legitimitet og omsatte legitimiteten til større politisk indflydelse. Det skete fx i forbindelse med en regeringsomdannelse i juli 1940, hvor Scavenius blev udenrigsminister – ikke mindst på grund af kongens ønske. Siden 1924 havde Scavenius ikke rørt partipolitik, og i 1932 meldte han sig ud af Det Radikale Venstre. Han blev udnævnt, fordi han som anerkendt diplomat blev betragtet som fagmand. Han trådte ind i regeringen med to andre nye ministre med samme karakteri-

I sommeren 1940 mødtes tusinder af danskere til alsang ved arrangementer, der typisk var indkaldt af enten den lokale kommune eller foreninger. Så sang man af hjertet nationale sange fra *Højskolesangbogen* og markerede sin danskhed. Det var en del af den bølge, man kalder den nationale samling, som var en fra politisk side iscenesat støtte til danskhed og danske institutioner som folkestyre og monarki. Til tilpasningspolitikken med andre ord. Traditionen med alsang fortsatte efter 1940. Fotoet viser et stævne med alsang i juli 1943. || Det Kgl. Bibliotek

stika. En entreprenør blev minister for offentlige arbejder og en statsadvokat under Justitsministeriet blev justitsminister. Rigtige fagfolk, der ikke var fedtet ind i den uskønne og konkurrencebetonede partipolitik, som visse røster hævdede.

Fra de samme kredse var der også stærke forsøg på at få kongen til at fyre hele regeringen og indsætte en regering af fremtrædende erhvervsfolk. De vidste, hvad det hele handlede om, og var vant til fra deres virksomheder at træffe beslutninger uden al den palaver. Og naturligvis ville de kun arbejde for Danmarks sag. Det ville jo også være meget bedre for Danmark at have en regering af "upolitiske" erhvervsfolk, sagde de, når man nu vidste, at Hitler ikke brød sig om socialdemokrater. Forsøget på at få en regering af ledende erhvervsfolk mislykkedes dog, da Stauning fik kongen til at forstå, at han og monarkiet ikke skulle gå den vej.

Optagelsen af Venstre og Det Konservative Folkeparti i regeringen fik stor betydning for den økonomiske politik. Venstre krævede i maj 1940, at arbejderne skulle gå ned i realløn, og at der skulle skæres på de sociale udgifter. Partiet truede med at udtræde af regeringen, hvis det ikke fik sin vilje. Socialdemokratiet, der repræsenterede arbejderklassen i regeringen, bøjede af, fordi det frygtede, at en regeringssprængning ville få besættelsesmagten til helt at miste tilliden til regeringen, og at den derfor ville sætte de danske nazister til at lede landet. Det politiske tyngdepunkt flyttede sig altså også på det økonomiske område et skridt til højre. Som i resten af Europa.

Den politiske kultur i bredere forstand rykkede også til højre – eller i hvert fald tydeligt i udemokratisk retning. Selv om regeringen konstant hævdede, at dens vigtigste opgave var at forsvare folkestyret i en tid, hvor demokratiet var på retur i resten af

Europa, blev den politiske samtale mere konform, formanende og med snert af noget autoritært. Der blev også indført censur. Ikke formelt i forhold til diskussioner af indenrigspolitiske spørgsmål. Det var stadig muligt at kritisere regeringen, Stauning og Christmas Møller – og for den sags skyld også de danske nazister. Men kritik af besættelsesmagten, det nazistiske Tyskland og Hitler var forbudt område. Nogle gange var der tale om overlap og gråzoner mellem det indenrigs- og udenrigspolitiske, så reelt lagde censuren også en dæmper på den indenrigske debat.

Befolkningen måtte stå model til formaninger, belæringer og trusler om meget alvorlige konsekvenser, hvis den ikke sluttede op om regeringens politik. Trådte man ved siden af, kom de alvorsfulde miner frem med ubehagelige retoriske spørgsmål, om man ønskede tyskerne eller de danske nazister til magten. I besættelsens første år kunne det fx være reaktionen på forholdsvis uskyldige fornærmelser af Hitler eller besættelsesmagten. Der blev da nidkært henvist til, at man skulle ”lyde kongens bud” om at opretholde ro og orden og adlyde alle anvisninger fra embedspersoner. Ellers kunne det få ”de alvorligste følger”. At man henviste til kongen, understreger det demokratiske systems svage stilling. Danmark var nok fortsat et demokrati, men det var stærkt svækket.

Trods mindre frihed, politiske ydmygelser og beskæringer af den suverænitæt, som det politiske systems legitimitet udspringer af, var der folkelig opbakning til politikken. Det bevidnes fx af det Rigsdagsvalg, der blev holdt i marts 1943, hvor 95 % af vælgerne stemte på partierne bag tilpasningspolitikken. Kun 0,5 % fulgte det illegale DKP og den illegale presses opfordring til at stemme blankt i protest mod, at DKP ikke var opstillet, og at valget

ikke var helt frit, når en fremmed magt stod i landet, og pressen var delvist censureret.

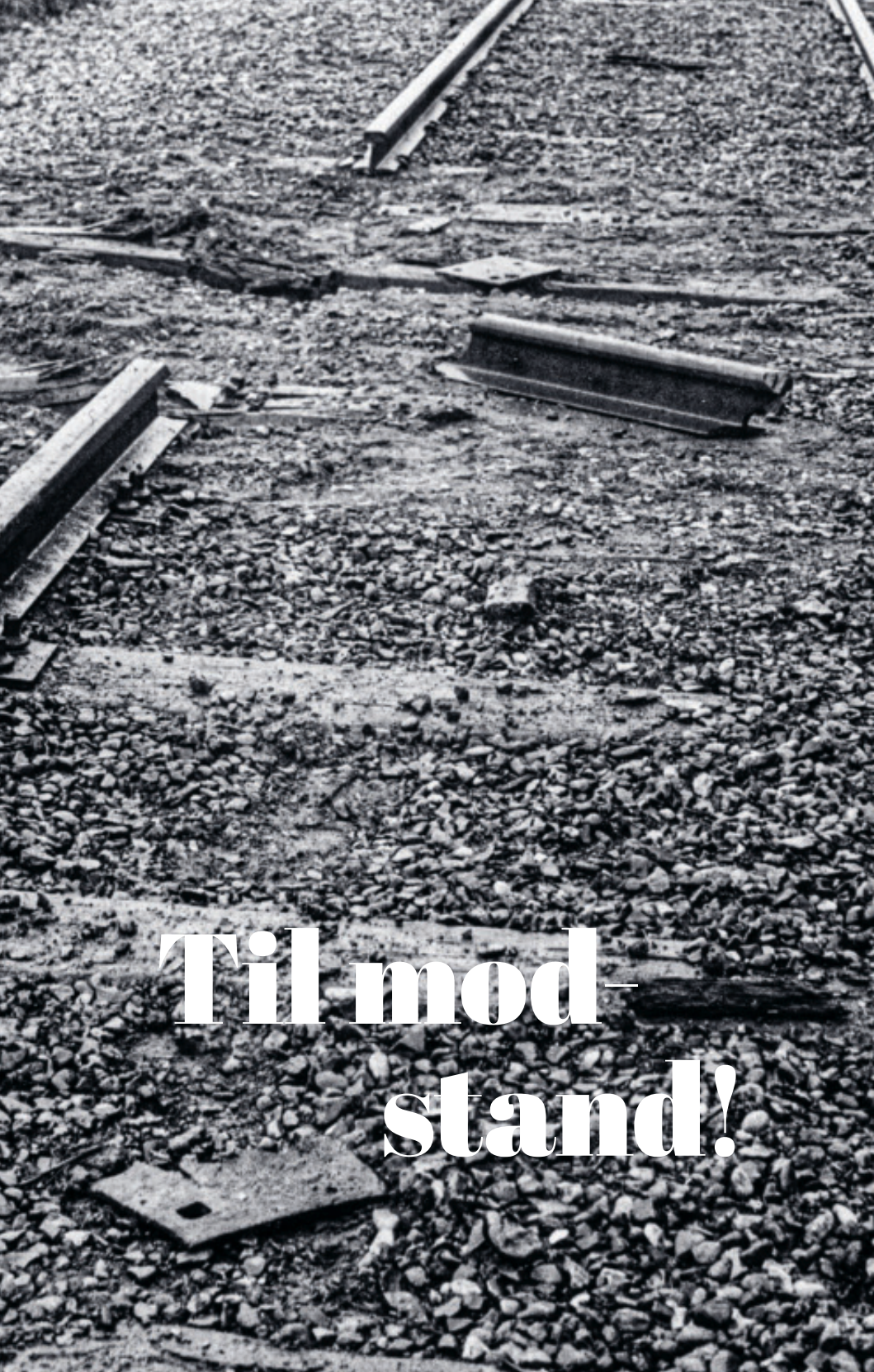
Den relativt stabile politiske situation ændredes dramatisk i sommeren 1943. Juli måneds stigende sabotageaktivitet i flere provinsbyer førte til udgangsforbud, som igen førte til strejker og gadeuroligheder med danskere i klammeri med tyske soldater. I Odense kom det til noget, der med rimelighed kan betegnes som en lynchning, da vrede odenseanere tævede en tysk soldat til døde. Det var mere, end besættelsesmagten kunne stå model til, og Hitler blandede sig direkte og krævede en alvorlig stramning af kursen. Besættelsesmagten pressede regeringen til at sætte hele sin prestige ind på at stoppe urolighederne. Det lykkedes imidlertid ikke. Man nærmede sig oprørs lignende tilstande flere steder. Mod slutningen af august blev den danske regering stillet over for et tysk ultimatum, der krævede, at regeringen erklærede undtagelsestilstand og indførte hurtigt arbejdende særdomstole og dødsstraf for sabotage. Partierne bag samlingsregeringen afviste kravene. Svaret var et nej. Regeringen, Rigsdagen og kongen nedlagde så at sige arbejdet. Den tyske reaktion på den danske afvisning var militær undtagelsestilstand med anvendelse af de forholdsregler, den danske regering havde afvist. Desuden blev den danske hær afvæbnet, og officererne interneret i et par måneder. Nu herskede der militærdiktatur i Danmark.

De dramatiske begivenheder i Danmark i 1943 betegnede endnu et markant politisk stemnings-skift, men nu til venstre. De første år af besættelsen havde der været stor arbejdsløshed, hvilket naturligvis svækkede arbejderklassen og dens politiske repræsentanter. Folk, der frygter at miste deres arbejde, er ikke meget for at strejke. Men i løbet af 1943 var beskæftigelsen stigende – ikke

mindst i kraft af det store arbejde med at opbygge tyske bunkers og andre forsvarsværker på især den jyske vestkyst. Det gav mere mod til at slå sig i tøjret og strejke. Modet var en del af næringen bag augusturolighederne. Men først og fremmest var det et udtryk for, at frontudviklingen i Europa gik Hitlertyskland imod takket være Sovjetunionens fremmarch, men i øvrigt også de vestallieredes invasion af Syditalien, der i juli førte til den italienske diktator Benito Mussolinis (1883-1945) fald. Det var en udbredt opfattelse, at krigen nu snart var slut, og at Tyskland var meget tæt på at lide nederlag. Også det gav mod i Danmark.

Holdningerne i især de større byer svingede længere og længere mod venstre i krigens sidste år. DKP fik større og større tilslutning. Arbejdsgiverne fulgte op med lønforhøjelser – de skulle ikke nyde noget! Socialdemokratiet arbejdede på at dreje deres efterkrigspolitik en kende mod venstre. Ja, selv de borgerlige partier begyndte at forberede parti-programmer til efterkrigstiden, der talte om social omfordeling og en større rolle til staten i den økonomiske politik. For de borgerlige partiers vedkommende, og for arbejdsgiverorganisationerne, var der uden tvivl tale om en ærligt ment revurdering af værdier og politiske synspunkter. Men det spillede også ind, at man af mere pragmatiske grunde måtte følge folkestemningen. Dels for at forblive politisk relevante i et befriet Danmark, dels for ikke at give næring til mere ekstreme synspunkter på venstre-fløjen.

**Jernbanesabotage.
Den første
jernbanesabotage fandt
sted i sommeren 1942.
Formålet var at afspore
tog og skade tyske
militære interesser.
Typisk ved at forsinke
troppebevægelser.
|| Ritzau Scanpix**

A black and white photograph showing a gravel surface with several pieces of metal debris scattered across it. The debris includes long, thin strips and larger, more complex shapes, possibly remnants of a structure or machinery. The gravel is composed of small, dark stones. The text "Til mod-stand!" is overlaid in the lower half of the image.

**Til mod-
stand!**

Den tidlige modstand

Modstand mod en besættelsesmagt er blevet forsøgt defineret af Anden Verdenskrigs-historikere i hele Europa. Man har opdelt i civil og militær modstand, hvor den første er fx illegal presse, den sidste er fx sabotage. Nogle historikere opererer med en fase-opdeling, der går fra ulydighedsfase over organiseringsfase til kampfase for at slutte i den nationale opstand. Atter andre definerer modstand som politisk opposition mod et regime, der ulovliggør og forfølger oppositionen. Det er den sidste definition, der ligger til grund for denne bogs modstandsbe-greb. Ikke mindst fordi den også dækker dobbelthe-den i den danske modstand. For hvad opponerede man imod? Tilpasningspolitikken, altså det danske statsstyre, eller besættelsesmagten? Svaret er na-turligvis mod begge to, men med forskellig vægt hos den enkelte modstandsmand eller -kvinde og med forskellig tyngde i 1941, 1943 og 1945.

De første modstandshandlinger fandt sted allerede den 9. april 1940, men det var i småtingsaf-delingen. I de to første besættelsesår adlød befolk-ningen generelt myndighedernes appeller til at afstå fra modstand. Der var dog sprækker i ordent-ligheden. Der groede så småt en illegal presse frem i efteråret 1941, og den kritiserede både besættelses-magt og regering, men den havde endnu ikke mange læsere.

Den deciderede sabotage og andre former for fysiske og militære anslag mod besættelsesmagten

begrænsede sig til et opsprættet dæk på et tysk køretøj eller tyveri af en pistol fra garderoben på en beværtning med tyske soldater. Der kan trækkes på skulderen eller smiles overbærende af det, men man skal ikke se bort fra det mod og den vilje, det krævede. Det var typisk ganske unge mænd, teenagere, der foretog de små nålestik. Motivet var oftest rent nationalt. Tyskland havde uretmæssigt besat fædrelandet, og det ville man bekæmpe. Proportionen mellem det ene opsprættede dæk og den ene stjålne pistol og en verdenskrig, der førtes med millioner af soldater og ressourcer af et ubegribeligt omfang, kan få handlingen til at synes meningsløs. Men så overser man pointen. Handlingen var en livsytring, som gav stor mening for den enkelte person.

Noget politisk motiv ud over det nationale var der sjældent. Men der var kortere vej for den unge mand, der i forvejen syntes, at det politiske system havde svigtet den 9. april. Kombineres denne mistilid med det nationale motiv, giver det mening, at de tidlige, individuelle og uorganiserede sabotagehandlinger oftest blev udført af unge på den nationalt sindede højrefløj. De kom i øvrigt også sædvanligvis fra middelklassen. Uden at det krævede partimedlemskab, ville der typisk være holdningsmæssigt fællesskab med det antiparlamentariske kristne højreparti Dansk Samling eller mere uregerlige dele af Konservativ Ungdom (KU), som ikke fulgte moderpartiets støtte til tilpasningspolitikken. Selv om både Dansk Samling og KU faktisk havde flirtet med fascismen i 1930'erne, var de netop nationalt sindede – hvis ikke endda nationalistiske – som i øvrigt også fascismen og nazismen var det i andre lande. Det var det nationale aspekt, der gjorde besættelsen uacceptabel, og derfor blev Tyskland deres fjende. Med tiden skulle det imidlertid vise sig, at Nazitysk-

lands besættelse førte til en gradvis demokratisk bevidstgørelse af disse miljøer, fordi fascismen og nazismen som ideologier nu også blev opfattet som Danmarks fjender. Den demokratiske bevidstgørelse var dog ikke ensbetydende med en fuldstændig accept af det politiske system i Danmark, men fascinationen af det totalitære forduftede.

Modstanden udført af uafhængige individer – senere små såkaldte drengegrupper – udviklede sig efterhånden ved hjælp af mere voksne ledere i løbet af 1942 og 1943 til en række borgerlige modstandsorganisationer som Holger Danske og De Frie Danske og Hjemmefronten.

Den unge maskinarbejder og ingeniørstuderende Niels Aage Skov (1919-2015) er et typisk eksempel på, hvordan en ung middelklassemand kom ind i illegalt arbejde. Han havde i en årrække været medlem af Konservativ Ungdom, hvor han også havde taget del i KU's flirten med fascismen i 1930'erne. Han anså det militære forsvar af fædrelandet for en etisk og nationalt karakterdannende opgave, og han syntes ikke, det var noget, man som ung mand kunne forvente, andre skulle gøre. Man skulle selv gå forrest. Han tog fat for dels at vise, at man burde gøre modstand, dels for at forsikre den allierede omverden om, at personer i Danmark var klar til at ofre noget og ikke blot forventede, at de allierede alene skulle yde ofre for Danmarks frihed. Nogen idé om, hvad kampen skulle føre til, ud over frihed i et lidt stoltere land, der havde ydet noget for sin egen selvstændighed, havde han ikke. Det var i sig selv nok.

Niels Aage Skov gennemførte sit første pistolrøveri i København allerede i maj 1940. Flere fulgte efter. I 1941 aftjente han værnepligt og uddannede sig til reserveofficer og skarpskytte, men stod samtidig bag mindre sabotageaktioner med en soldaterkam-

merat. Efter militæret fortsatte han sine aktiviteter. På egen hånd foranstaltede han en omfattende sabotageaktion i marts 1943, hvor han var på besøg hos bedsteforældrene i sin fødeby, Ribe. Han havde udset sig det lokale Fordværksted, der reparerede tyske militærkøretøjer, og efter minutøs forberedelse var han klar med en plan, der med sikkerhed ville føre til en voldsom brand på værkstedet. Som maskinarbejder og ingeniørstuderende vidste han, hvad han havde med at gøre. Efter en nat at have antændt flere steder i værkstedet med benzin skyndte Skov sig hjem til sine bedsteforældre. Da han hørte brandbilernes udrykning, vidste han, at branden havde fået fat. Han gik nu ud i natten igen og hen til åstedet for at se resultatet af sin handling. Blandt en større gruppe ripensere og nogle tyske soldater stod Skov koldblodigt og så ilden få mere og mere fat. Mens flere brandmænd ankom fra Haderslev, sagde en repræsentant for det bedre borgerskab i tilskuerflokken selvbevidst og tilsyneladende vidende til de nærmeststående:

”Ja [...] en ting kan jeg da sige jer. Den ildebrand blev påsat af engelske agenter. Den slags gør danskere simpelthen ikke”.

Skov kunne også høre andre beklage sig over tabet af gode arbejdspladser.

Den type holdninger var meget udbredte i den danske befolkning i 1942-1943, men også i tiden efter.

Dansk Samling og forbindelsen til SOE

Samtidig med den politisk uafhængige modstandskamp førte partiet Dansk Samling en provokationskampagne mod besættelsesmagten og i nogen grad også mod den danske regering. I pamfletter og

tidsskrifter i 1941-1942 kritiserede man Tyskland, men også den danske regerings hykleri stod for skud. Regeringen hævdede at forsvare demokratiet, mens den samtidig lagde samme styreform hindringer i vejen. Det kom til beslaglæggelser af partiets publikationer, og partiets formand og stifter, Arne Sørensen (1906-1978), måtte også en kort tur i fængsel for sit udgiveransvar for en pamflet.

I 1942 skete der noget afgørende for den danske modstandskamp. I 1940 havde Storbritannien på premierminister Winston Churchills (1874-1965) initiativ oprettet efterretningsorganisationen Special Operations Executive (SOE), der skulle understøtte modstandsbevægelser i det besatte Europa. ”Set Europe ablaze”, som Churchill sagde med patos, der skulle dække over hans frustration over Tysklands stærke stilling. Det var i sig selv et udtryk for Storbritanniens desperate situation, at man bad civilister om hjælp til at vinde krigen. SOE’s hovedfokus var Frankrig, men i 1942 fandt man det belejligt at orientere sig mod Danmark. Det strategiske mål var ikke kun at involvere den gryende danske modstandsbevægelse i den allierede kamp, men også at knytte Danmark tættere til sig, så briterne kunne få indflydelse på Danmark, når krigen var afgjort til allieret fordel. Man var nu nået så langt i krigen, at man opfattede det som det mest sandsynlige udfald.

Hjælpen materialiserede sig i 1942, hvor SOE sendte faldskærmsagenter, som skulle understøtte den danske modstandskamp. Senere fulgte sabotagemidler i form af sprængstof og våben, som også nedkastedes med faldskærm. Dansk Samling var briternes brohoved. Partiet havde vist modstandsvilje, og det havde et næsten landsdækkende netværk til at huse de agenter, som SOE sendte. Det viste også senere vilje og evne til at distribuere sabotagemidlerne til betroede folk. Det spillede en

Industrisabotage mod Dansk Akkumulator- og Elektromotorfabrik den 28. august 1943 med brug af sprængstof fra den britiske efterretningsorganisation SOE. Fabrikken i Odense leverede produkter til tyske ubåde.

|| Odense Stadsarkiv

rolle for briterne, at Dansk Samling var et antikommunistisk, borgerligt parti. Blandt SOE's kontakter i Danmark var i øvrigt Aage Schoch, der dog ikke var organiseret i Dansk Samling. I et af de stadig flere eksempler på indgriben i indre danske forhold havde besættelsesmagten tvunget Schoch tilbage fra redaktørposten på *Nationaltidende*, fordi han tillod en antinazistisk tone i dagbladet. Det frigjorde ham imidlertid til at engagere sig i illegalt arbejde.

DKP og illegaliteten

Danmarks Kommunistiske Partis og medlemmernes vej ind i modstandskampen rummer ikke de samme eksistentielle valg, som de nationale og borgerlige modstandsfolk måtte træffe. Partiet og de ledende medlemmer blev hovedkulds og ufriwilligt kastet ud i illegaliteten med interneringerne i juni 1941 og forbuddet mod partiet. Det var ikke alle partimedlemmer, som engagerede sig i modstandskampen. De internerede var af indlysende grunde forhindret, medmindre de kunne flygte fra

lejrene, hvilket faktisk lykkedes for nogle. Der var også medlemmer, som af personlige grunde trak sig helt tilbage fra al politisk aktivitet af frygt for konsekvenserne. Størstedelen af medlemmerne engagerede sig dog i modstandsarbejdet. Det kunne være i den illegale presse eller ved at huse forfulgte partikammerater, og i løbet af 1942 blev det også med decideret sabotage mod tyske interesser.

Flere af partiets ledende medlemmer undslap arrestation i 1941. Fx partiets formand Aksel Larsen (1897-1972), som fra sin undergrundstilværelse lod sin stemme høre i DKP's illegale presse med svovlende kritik af regeringen og tilpasningspolitikken. Om man var høj eller lav i det kommunistiske hierarki, levede partiets illegale medlemmer en ussel tilværelse. Politiet og besættelsesmagten var i besiddelse af partiets medlemskartotek, og det tvang kommunistiske modstandsfolk til at leve i den totale illegalitet uden mulighed for – som de borgerlige modstandsfolk – at opretholde en civil tilværelse. De var evigt på flugt fra det danske politi og boede illegalt hos husværter, der selv løb en betydelig risiko. Pungenød og sult prægede hverdagen under jorden.

I sommeren 1942 fik øget sabotageaktivitet, især udført af DKP, alvorlige konsekvenser for det dansk-tyske forhold. Besættelsesmagten truede med at indføre krigsretter og dødsstraf for sabotage. Hermed vaklede den danske jurisdiktion og myndighedernes generelle kontrol med de indre anliggender. Det havde jo netop været en betingelse for at bevare den (begrænsede) danske suverænitet, at myndighederne kunne forhindre anslag mod besættelsesmagten. Greb tyskerne derimod ind, truede det med at undergrave respekten for regeringens politik og i sidste ende også selve begrundelsen for at fortsætte med at regere: at man ville forsvare den

danske samfundsorden og de bærende institutioner, hvor retsvæsenet naturligvis var en central brik.

Statsminister Vilhelm Buhl intensiverede derfor de danske myndigheders bekæmpelse af sabotage. Et af hans initiativer var en tale i radioen den 2. september 1942, hvori han indtrængende advarede mod sabotagen. Buhl sagde, at sabotøren udøvede en handling mod "sit fædrelands interesser" og opfordrede befolkningen til at hjælpe i efterforskningen og at angive sabotørerne til politiet (det danske!). Det gjaldt om at undgå, "at der rejses spørgsmål [...] om vor adgang til selv at holde justits på dette område".

Selv om besættelsesmagten pressede på for en hårdere kurs over for sabotagen, skal talen ikke kun ses i den forbindelse. Hvert ord i talen var i fuld overensstemmelse med tilpasningspolitikens logik – bibeholdelsen af dansk jurisdiktion hørte jo til statens mest vitale interesser. Der var dog tale om et ubehageligt dilemma. For ganske vist var dansk suverænitet et vigtigt mål for regeringen og et gode for befolkningen, men risikoen for at blive anklaget for at gå tyskernes ærinde var til stede. Sådan tolkede de få modstandsfolk naturligvis også talen. Men det gjorde formentlig ikke ret mange andre i samtiden, hvor der var bred opbakning til regeringens politik, og hvor mange opfattede sabotagen som skadelig, unødvendig og farlig. Sådan oplevede Niels Aage Skov også holdningen under sabotageaktionen i Ribe i marts 1943. Men blot et par år efter – og ikke mindst i efterkrigstiden – var holdningen til sabotagen i mange kredse skiftet, og nu blev Buhls radiohenvendelse ofte kaldt "stikkertalen".

Buhls advarsler mod sabotagen fik dog ikke nævneværdig effekt, og tilsvarende formaninger blev gentaget, helt frem til regeringen ophørte med

at fungere i august 1943. Det var alle former for sabotage, regeringen var modstander af. Men mest frygtede den dog kommunisternes, fordi de syntes at være helt uden for formanigernes rækkevidde. Med god grund, kunne man tilføje, for dels var de forfulgt af regeringen, dels nærrede de i forvejen ingen sympati eller respekt for samfundsordenen. Endelig frygtede regeringen, at DKP ville bruge modstandskampen som løftestang for fundamentale samfundsforandringer uden at tage hensyn til grundloven og det parlamentariske demokrati.

Frit Danmark

Besættelsen var Danmarks Kommunistiske Partis stjernestund. Fra i mellemkrigstiden at have været en paria i dansk politik fik partiet under besættelsen kontakt med brede politiske kredse og samfundslag i en grad, det aldrig tidligere havde haft – eller siden fik. De positive kontakter fik partiet gennem modstandskampen, og i løbet af 1942-1943 gav det ledende medlemmer håb om en magtovertagelse efter krigen. Men vejen fra marginaliseret ghettoparti til krumtap i den danske modstandskamp var lang, og forløbet undervejs fik betydning for DKP og for opfattelsen af partiet.

Trods sin lidenhed i 1930'erne med en vælgerandel på ca. 1,5 % var DKP og dets ideologi frygtet af højrefløjen for det radikale brud med traditionelle normer, ikke mindst ejendomsretten, som Den Russiske Revolution repræsenterede. Det var hadet af Socialdemokratiet for kommunismens påståede ansvar for Hitlers magtovertagelse, for at repræsentere totalitarisme og for at splitte arbejderbevægelsen. Beskyldningen om at splitte arbejderbevægelsen var udtryk for politisk konkurrence om de samme vælgere: arbejderklassen. Her mente Socialdemokratiet at have førsteret. Et særligt element i

Socialdemokratiets kritik af DKP var påstanden om, at DKP var i en "fremmed magts tjeneste". Her henvisede man til de mange pludselige skift i DKP's linje. I begyndelsen af 1930'erne kaldte DKP Socialdemokratiet for "socialfascister", i midten af 1930'erne søgte DKP samarbejde med socialdemokraterne i en folkefront, og i slutningen af 1930'erne skete der en tilsyneladende forbrødring mellem Sovjetunionen og Nazityskland, da de to lande indgik Molotov-Ribbentrop-pagten. Alt sammen dikteret af Moskva og loyalt støttet af DKP.

Besættelsen gav dog DKP muligheder for at vride sig fri af sin pariarolle, især i krigens sidste år. I kraft af den internationale udvikling, men også i kraft af danske forhold. Før juni 1941 underlagde DKP sig dog tilpasningspolitikens krav i forhold til besættelsesmagten. Under Molotov-Ribbentrop-pagten fra 1939 undlod partiet at kritisere Tyskland, mens den "engelske imperialism" måtte stå for skud. DKP's tilpasning skyldtes på den ene side ønsket om at udvise loyalitet over for Sovjetunionen, på den anden side håbet om at forblive et legalt parti så længe som muligt. Partiet var med andre ord slet ikke fremmed over for den logik, der drev tilpasningspolitikken: at bevare det bestående, ikke mindst de institutionelle og organisatoriske strukturer. Tværtimod anvendte partiet logikken til at beskytte sig selv, selv om det ikke var meget for at indrømme det senere. Efter indgåelse af Molotov-Ribbentrop-pagten satsede DKP i stedet på at mobilisere ved at kritisere regeringen for dens økonomiske politik, der havde ført til ringere vilkår for arbejderklassen. DKP beskyldte Socialdemokratiet for at have forrådt arbejderne, selv om det var Venstre, der havde gennemtvunget de sociale forringelser.

DKP's tilpasningsstrategi over for besættelses-

magten led imidlertid skibbrud, da Tyskland angreb Sovjetunionen i juni 1941, og kravet om internering af de ledende kommunister blev fremsat. Men selv om forbuddet mod DKP gav partiet langt vanskelige vilkår at arbejde under, fulgte der fordele med. Efter Tysklands brud på Molotov-Ribbentrop-pagten var det igen muligt for DKP at agitere antinazistisk og – måske endnu mere væsentligt – nationalt. Nu blev regeringen og Socialdemokratiet udråbt som landsforrædere og lakajer for besættelsesmagten.

Med etableringen af en illegal organisation blev DKP's platform bredere. Partiformand Aksel Larsen, som var undsluppet internering, fik kontakt til den tidligere formand for Det Konservative Folkeparti, John Christmas Møller. Han var i 1941 blevet tvunget bort fra dansk politik af besættelsesmagten, der ikke brød sig om hans antinazistiske holdninger. Med overlægen og DKP-støtten Mogens Fog som mellemmand mellem arbejderen Larsen og den borgerlige akademiker Christmas Møller enedes man i foråret 1942 om at danne en illegal organisation og et illegalt blad, der skulle kritisere tilpasningspolitikken og samle til modstand mod besættelsesmagten. Organisation og bladet blev døbt Frit Danmark. Der blev oprettet landsledelse og lokale komiteer. Man samlede medlemmer bredt i det politiske spektrum, især blandt konservative og socialdemokrater, der var betænkelige ved graden af tilpasning. Men det var ikke fra partiernes lederlag, hverken lokalt eller nationalt. Hos de ledelsesansvarlige var forståelsen for og loyaliteten med tilpasningspolitikken udtalt og umuliggjorde engagement i Frit Danmark.

Frit Danmark mistede dog Christmas Møller som central kraft i Danmark. Han tog i maj 1942 til London for over BBC at lade sin modstandsroste høre i Danmark. Derfor blev han ekskluderet af

Det Konservative Folkeparti, som han for længst var begyndt at fjerne sig fra, både i spørgsmål om besættelsen og i økonomiske spørgsmål, hvor han nærmede sig venstrefløjen.

Tonen i bladet *Frit Danmark* var ikke vulgær og højtråbende som i anden illegal presse. *Frit Danmark* var henvendt til det kræsne publikum, det progressive borgerskab, middelklassen og kulturradikale på venstrefløjen, som oftest med Mogens Fog som pennefører i de centrale artikler. Han blev også *Frit Danmarks* ideologiske leder, hjulpet på vej af Christmas Møllers fravær. Resten af besættelsen opretholdt de to modstandsledere forbindelsen over Nordsøen via en hemmelig brevkorrespondance.

Frit Danmark var reelt en genoplivning af den Moskvadikterede folkefrontsstrategi fra midten af 1930'erne. I lyset af nazismens fremmarch dikterede den, at kommunister i Europa skulle søge politisk samarbejde med socialdemokrater og progressive, borgerlige partier. Både de franske og de spanske kommunister blev på den måde regeringsbærende. Slutmålet for folkefrontsstrategien var at skabe et folkedemokrati, som i henhold til den marxistisk-leninistiske teori var en variant af proletarietets diktatur, hvor ikke kun arbejderklassen kunne deltage i statsstyret, men også andre grupper og klasser. De fleste østeuropæiske kommunistiske lande bag jerntæppet efter Anden Verdenskrig kaldte sig selv folkedemokratier. Parolen om folkefront var styret af Sovjetunionens udenrigspolitiske interesser, hvor det fra midten af 1930'erne handlede om at søge alliancepartnere og om at vinde tid i kampen mod nazismen. I Danmark gav folkefrontsstrategien dog ikke politisk afkast, fordi Socialdemokratiet afviste samarbejde med DKP.

Trods det brede politiske grundlag blev *Frit Danmark* krigen igennem ved at være kommunistisk

Mogens Fog var ved krigens udbrud professor i neurologi. I 1942 måtte han som eftersøgt af dansk politi gå under jorden og levede indtil oktober 1944 en tilværelse som forfulgt illegal. Det hemmelige politi Gestapo overtog snart jagten, da tiltroen til dansk politi ikke var den største. Gestapo fangede Fog i efteråret 1944, men det lykkedes ham at flygte fra fangenskab i marts 1945. Her ses han i sommeren 1944 i Skovlunde på en af sine hemmelige adresser – formentlig travlt optaget af at skrive en artikel til *Frit Danmark*.
|| Flemming Bergsøe/
Nationalmuseet

domineret, fordi DKP leverede mest arbejdskraft og kontrollerede organisationens kommunikationsnetværk. Men det var en dominans, som de færreste i organisationen kendte til. Dobbeltspillet illustreres bedst med Fogs rolle i Frit Danmark. Fog var hemmeligt medlem af DKP og var bredt respekteret i den mere frisindede del af det københavnske borgerskab, hvor hans partimedlemskab ikke var kendt. I besættelsens første år var han endda i periferien af partiets illegale ledelse. Som historikeren Michael Kjeldsen (1955-) har beskrevet, var Fogs modstandsprofil “den uafhængige, lidet politisk interesserende, medicinske professors – ikke kommunistens”. Bevidst spillede den begavede professor på et tilforladeligt image som progressiv humanist, der ikke for alvor kunne forskrække pæne, borgerlige og nationalt sindede mennesker.

Mogens Fogs planer for efterkrigstiden

Med Stalingrad vendte det. Den 31. januar 1943 overgav den nyudnævnte tyske feltmarskal Friedrich Paulus (1890-1957) sig til Den Røde Hær. Det tyske nederlag ved byen, der bar den sovjetiske diktators navn, var totalt godt 40 timer senere. Nederlaget ved Stalingrad og Den Røde Hærs systematiske fremrykning herefter gav håb og perspektiv overalt i det besatte Europa.

Mens nyheden om Sovjetunionens sejr i slaget om Stalingrad blev fordøjet verden over, satte Mogens Fog sig ved skrivemaskinen og forfattede et skrift til DKP-ledelsen. Her skitserede Fog, hvilke perspektiver han så for DKP og Frit Danmark. Stilen er argumenterende, og sproget ved første øjekast klart og præcist. Men det indeholder flere eksempler på uortodoks brug af centrale begreber som fx demokrati og ytringsfrihed – og betydningskift, som det er værd at dvæle ved. Begrebet

demokrati havde DKP generelt et tvetydigt forhold til. I begyndelsen af 1930'erne var der ingen tvivl om partiets foragt for parlamentarismen. Men på grund af folkefrontslinjen var DKP siden slutningen af 1930'erne begyndt at omtale demokratiet positivt. Hyppigt efterfulgtes bekendelsen dog af tilføjelser om, at man ville "udvikle" eller "forbedre" demokratiet, som det eksisterede i Danmark, og man henviste ofte til, at demokratiet var udviklet til næsten perfektion i Sovjetunionen. Man lod således kommunismen fremstå som synonymt med demokratiet, ja som en højere form for demokrati.

I Fogs skrift hedder det, at dansk politisk kultur var "dybt forankret i demokratiet". Derfor ville de metoder, som var blevet anvendt i Rusland, Tyskland og Italien, ikke "føre til revolutionen". Man måtte i stedet være mere raffineret og udogmatisk på det taktiske niveau, for

”Lenin [revolutionær teoretiker, 1870-1924] var jo netop realpolitiker, dogmatiker m.h.t. det endelige mål, men ikke m.h.t. metoderne. Vi må omplante men ikke overføre ideerne”.

Efter disse betragtninger fulgte en forskydning i Fogs begrebsapparat. Partiet måtte analysere, hvad de forskellige ”befolkningsgrupper herhjemme har imod demokratiet” – og her var ”demokratiet” uden tvivl synonymt med ”kommunismen”. Først var Danmarks demokratiske forankring altså et strategisk problem for DKP, kun et par linjer senere havde danskerne en masse imod demokratiet og var derfor et politisk problem for DKP.

Efter krigen, fortsatte Fog, skulle der renses grundigt ud blandt funktionærer og tjenestemænd, der havde været ”nazivenlige” (uden at dette begreb defineredes præcist). Man skulle overveje at stille regeringen for en rigsret, flere af justitsvæsenets ledende personer skulle også for en domstol. Efter befrielsen skulle man have ”tale-, møde- og pressefrihed, MEN [Fogs fremhævelse] strenge straffe for usandfærdige oplysninger”. Hvem der skulle skelne mellem sandt og falsk og hvordan, kom Fog dog ikke ind på, men en oplagt mulighed tilbyder sig jo i dag for den kritiske læser: DKP. I det hele taget opererede Fog med en tredeling af frihedsbegrebet, når det danske kommunistiske samfund skulle etableres. For mens der fortsat kunne accepteres (delvis) åndsfrihed, skulle der herske et ”ubønhørligt politisk og økonomisk diktatur”.

Fog ræsonnerede, at situationen efter krigen tegnede sig uklar, men nemt kunne blive ”kritisk” for partiet. ”Hvis vi besidder et tilstrækkeligt magtaparat, har vi naturligvis chancen for at tage magten fuldstændigt”, men han tvivlede i øvrigt på, at det ville være tilfældet. Med ”tilstrækkeligt magtap-

parat” tænkte han nok på modstandsbevægelsens våben. Han fortsatte:

”Kan vi ikke tage magten, har vi to muligheder: at gå i samarbejde med et nyt borgerligt parti, med hvilket vi kan danne koalition (evt. et nyt Christmas Møller-parti) og derved gennemføre en meget radikal politik også økonomisk, men ikke nogen revolution”.

En sådan fremgangsmåde var dog ifølge Fog problematisk, for en regering baseret på kommunisterne og et nyt borgerligt modstandsparti med Christmas Møller i spidsen ville måske nok kunne gennemføre et større socialiseringsprogram på ”demokratisk-parlamentarisk basis”, men det ville også møde store forsyningsmæssige og økonomiske problemer. Så svære problemer, at utilfredsheden ville brede sig og vendes mod regeringen og dermed reducere ”muligheden for at erobre et flertal af masserne”. Den anden mulighed var at undvige koalitioner og på basis af et meget revolutionært program håbe på en dyb økonomisk krise, der kunne føre til magtovertagelse ved partiet alene. Faren var dog, at

”vi løber den risiko, at det kapitalistiske samfund stabiliserer sig, måske ved hjælp udefra (USA), netop for at dæmme op for marxismen”.

Her var Fog tæt på at forudsige USA's omfattende økonomiske hjælp til Vesteuropa i 1947-1953 i form af Marshallplanen, som netop havde som målsætning at holde kommunismen nede. I det hele taget erkendte Fog, at DKP's fremtid ville afhænge af den internationale situation. Med tanke på den meget sporadiske kontakt med Moskva på grund af kommunikationsproblemer mente han dog ikke, at DKP

skulle afvente paroler fra den sovjetiske hovedstad eller på anden vis udelukkende håbe på hjælp herfra. Man skulle selvstændigt arbejde på at bringe partiet i den gunstigste position. Fog indrømmede, at han tidligere havde ønsket, at DKP skulle stå alene, og at han af samme grund havde været imod folkefrontslinjen. Men i den aktuelle situation ville et samarbejde med Christmas Møller være bedst. Det var Fogs opfattelse, at man kunne få Christmas Møller til at arbejde sammen med DKP om et "fællesprogram".

"Han [Christmas Møller] vil næppe kunne gå ind for et rent kommunistisk program, men jeg tror, vi kan få ham langt over".

Christmas Møller skulle mobilisere i den middelklasse, som DKP havde svært ved at få i tale. Så skulle der dannes regering og arbejdes på at

"styrke statskontrollen og i den grad få hold på statsapparatet, at vi ved begyndende krise muligvis kan gribe tøjlerne – som Hitler og Mussolini gjorde det efter deres parlamentariske indtræden i regeringerne. Men det kræver naturligvis, at vi har stort følge blandt arbejderne, og at vi styrker det ved vor politik".

De historiske paralleller til Hitler og Mussolini understreger en vis fortrolighed mellem Fog og modtagerne af Fogs skrift, men også hvor usentimentalt, for ikke at sige kynisk, Fog tænkte på spørgsmålet om magt. Muligvis er Fogs vurdering af Christmas Møllers velvilje for vidtgående, men det viser alligevel, at kommunisterne ønskede at instrumentalisere modstandskampen til samfundsomvæltninger. Nøglen til magten gik gennem koalitioner med an-

dre politiske kræfter i modstandsbevægelsen, men mest for at udnytte dem til ensidig fordel for DKP.

I et lidt senere brev til partifællen Børge Houmann (1902-1994), der var centralt placeret i arbejdet med Frit Danmarks illegale bladudgivelser, uddybede Fog sine forestillinger om folkefrontsstrategien. Brevet var foranlediget af stærkt kritiske betragtninger fra Houmann, der kritiserede Fog for i et pjeceudkast om Sovjetunionen at være alt for imødekommende over for de politiske modstandere. Fx når Fog anerkendte, at Socialdemokratiet i Danmark havde gavnet arbejderne i 1930'erne, og når han kom kommunistkrækken i møde ved at indrømme, at Den Russiske Revolution havde været præget af sult og voldsomme blodsudgydelser. Houmann slog til lyd for, at man i sin propaganda skulle formidle det kommunistiske synspunkt, rå for usødet: "Hvis folk ikke kan lide maden, så må de gå ud af bageriet".

Over for denne kritik replicerede Fog, at de åbenbart var "meget uenige om propagandamethoder". Man må, påpegede Fog:

"[...] indgyde folk tillid ved ikke på alle punkter at gå stik imod de vante forestillinger. Det drejer sig ikke om at sige det, vi opfatter som den objektive sandhed, det drejer sig om at sige tingene på en sådan måde, at folk *opfatter* [Fogs fremhævelse] dem som den objektive sandhed. Og det tror jeg, man kan gøre ved sådanne små og billige indrømmelser, som jeg har gjort. [... Det er] jo revnende ligegyldigt, om der blev slået for mange eller for få ihjel, eller om sulten var større eller mindre".

Fog anbefalede, at pjecen ikke blev udgivet under DKP's navn, men på et "upartisk [illegalt] forlag", hvilket ville være passende til "det moderate tone-

fald, der indgyder tillid”. Modsat Houmanns metafor om bageriet, som folk måtte forlade, hvis de ikke kunne lide maden, skrev Fog, at det ikke gjaldt om

”at få folk til at gå ud af bageriet, men om at lokke husarerne ind i det, og for at gøre det, må der sukker på kringlerne”.

På grund af det illegale arbejdes vilkår er det småt med kilder, der som Fogs skrift og brevet til Houmann går bag om de politiske overvejelser, som DKP’s ledelse gjorde sig. Derfor er historikerne overladt til at tolke meget på lidt materiale. Spørgsmålet er naturligvis, hvor vidt man kan tolke Mogens Fogs overvejelser. Var de fantasterier fra en politisk nullitet? Skulle fraserne blot bekræfte partiets interne sammenhold og dets historiske mission?

Fog var ikke hvem som helst og på ingen måde ubetydelig. Og brevenes tone antyder en forventning om at blive taget alvorligt. At han forblev – omend fortsat skjult for offentligheden – en del af partiets ledelse i over ti år, antyder også, at hans ord er repræsentative for tankegange i partiets ledelse. Det kan ikke afvises, at der er elementer af revolutionær bragesnak i skriftet. Taget i betragtning, at Fog og partiledelsen levede illegalt under jorden med risiko for Gestapo-forhør og tysk kz-lejrophold, må man dog formode, at de har prioriteret, hvad de selv anså for reelle politiske problemstillinger frem for blot gensidig bekræftelse. Derfor kan det udledes af hans breve, at partiet (og naturligvis Fog selv) ønskede at bruge besættelsestidens nationale modstandskamp som et afsæt for øget politisk indflydelse efter krigen, ja om muligt en magtovertagelse. Dernæst også, at vejen gik over regeringsdeltagelse i en folkefront, hvor Christmas Møller skulle

mobilisere brede middelklasselag, mere moderat indstillede arbejdere og borgerlige, der var blevet vakt nationalt. Via kontrol med statsapparatet skulle man så ved en gunstig lejlighed ”gribe tøjlerne”.

Fogs overvejelser kan imidlertid ikke bruges til at vurdere, hvor realistiske ambitionerne og alliancemulighederne var. Det kan dog konstateres, at intentionen om en magtovertagelse var ganske brændende, og at partiet selv vurderede det som realistisk.

En udvidet folkefront

Fra foråret 1943 til befrielsen i maj 1945 gennemløb modstandsbevægelsen en voldsom udvikling rekrutteringsmæssigt. Ikke blot voksede antallet af involverede personer, den blev også stadig bredere politisk funderet – fra at have været en snæver, sektarisk elite på de politiske yderfløje til at rekruttere bredt. Da modstandskampen i udpræget grad var et byfænomen – og i næsten lige så høj grad også et ungdomsfænomen – var det i stor stil unge arbejdere og unge kontorfolk, typisk socialdemokratiske og konservative vælgere, der blev rekrutteret i besættelsens sidste år. Udviklingen svækkede ikke DKP's politiske ambitioner, tværtimod, men den krævede en justering af strategien. Samtidig førte visheden om den nærtforestående afslutning på krigen til konkrete overvejelser om, hvordan magtvakuummet ved besættelsesmagtens nederlag skulle udfyldes.

Juli 1943 viste stærk allieret fremgang både på østfronten og i Sydeuropa. Augusturolighederne, som tvang den danske regering til at gå af, betragtede DKP som en sejr og som en alvorlig svækkelse af det etablerede politiske system. Kort efter dannedes Danmarks Frihedsråd som en paraplyorganisation for de store modstandsorganisationer. Fog var også

her en af fødselshjælperne, og både Frit Danmark og DKP fik sæde i organisationen sammen med det højrenationale parti Dansk Samling, De Frie Danske og modstandsorganisationen Ringen under den menige socialdemokrat Frode Jakobsens ledelse.

Umiddelbart efter Frihedsrådets dannelse udgav det pjecen *Naar Danmark atter er frit* med de politiske mål for efterkrigstiden. Pjecen blev redigeret af Mogens Fog og Aage Schoch. De fik bistand fra juristen Niels Busch-Jensen (1886-1987), der var medlem af Ringen. Men hovedforfatter var Fog. Rådets politiske mål var at genindføre demokratiet og iværksætte et retsopgør mod dem, som var ansvarlige for krænkelse af demokratiet og Danmarks suverænitet, og dem, som havde draget fordel af besættelsen. Umiddelbart fremstod pjecen moderat, men det var uklart, hvor langt retsopgøret skulle føres. Her lå et potentiale til at holde dele af samfundet uden for politisk indflydelse, som man før og efter Anden Verdenskrig har set talrige eksempler på, at retsopgør efter krige er blevet anvendt til. Udrensningerne efter Den Russiske Revolution i 1917 og igen efter borgerkrigen 1917-1922 i forlængelse af revolutionen er et markant eksempel. Det samme gælder Tjekkoslaviet efter Anden Verdenskrig, hvor fordrivelsen af etniske tyskere og forfølgelsen ved særdomstole af "folkefjender" ledte direkte over i etpartidiktatur efter 1948.

I kommunistisk perspektiv var Frihedsrådet en udvidelse af folkefronten. Med Frihedsrådets stigende status mod slutningen af besættelsen gav det flere og bedre muligheder. Det var dog en erkendelse hos ledende kommunister, at Frihedsrådet ikke alene kunne bringe partiet til magten. En bredere platform skulle udvikles. Man skulle for det første skabe "enhed i arbejderbevægelsen" ved at søge sammenslutning med Socialdemokratiet. Enheden

De Frie Danske udkom første gang i december 1941 og var blandt de første illegale blade. I besættelsens sidste år udkom det i ca. 20.000 eksemplarer. Bladets tendens var moderat konservativ – eller hvad man i dag ville kalde centrum-højre. Det var redigeret og skrevet af professionelle bladfolk fra den legale presse, og de havde et udbygget kildenet hos politiet og andre myndigheder. Tonen var frisk, og bladet fik tilnavnet ”Det illegale Ekstrablad”.

|| Historisk Samling fra Besættelsestiden/SJM

skulle gerne skabes ”fra neden”, altså på arbejdspladserne. Flere ledende kommunister mente, at man i kraft af modstandskampen og agitationen for Socialdemokratiets påståede klasseforræderi stod stærkt blandt arbejderne og skuffede socialdemokratiske tillidsmænd, som anså Socialdemokratiets ledelse for at være kompromitteret af tilpasningspolitikken. De DKP’ere, der satte deres lid til en fremtidig sammenslutning, mente med andre ord, at DKP stod så stærkt, at en organisatorisk enhed

mellem de to partier ville føre til, at Socialdemokratiet ville komme under kommunistisk kontrol.

For det andet skulle alliancen med Christmas Møller konkretiseres med henblik på efterkrigstiden. Som "stemmen fra London" var den tidligere konservative formand populær i brede kredse i Danmark. Christmas Møllers bevægelse mod venstre blev endnu mere udtalt under eksilet, hvor han kom med positive udtalelser om Sovjetunionen. Også mere sovjetvenlige end hans britiske værter brød sig om. Han gav offentligt udtryk for, at det sovjetiske militær gerne måtte deltage i Danmarks befrielse og skulle have lov til at få militære baser på Bornholm. Det sovjetiske dagblad *Izvestija* fandt straks spalteplass til synspunktet. DKP ønskede Christmas Møller som statsminister i den første frie regering efter krigen. Den tidligere konservative politiker var heller ikke uinteresset, og i løbet af vinteren 1945 blev det efterhånden klart, at Frihedsrådet skulle inddrages i forhandlingerne om den nye regering. Hvor mange sæder Frihedsrådet skulle have, var dog uklart. Forviklinger og misforståelser førte imidlertid til, at alle politiske kræfter – også Frihedsrådets flertal – enedes om socialdemokraten Vilhelm Buhl som leder af befrielsesregeringen. Og briterne betragtede Buhl som driftssikker.

Trods skibbruddet for bestræbelserne på at få Christmas Møller som statsminister i befrielsesregeringen forsøgte DKP stadig på at øge indflydelsen via modstandsbevægelsen. Partiet udarbejdede et program, som rejste en række vidtrækkende økonomiske og sociale krav om nationaliseringer af virksomheder. Og kravene til retsopgøret skulle strammes i forhold til Frihedsrådets pjeces *Naar Danmark atter er frit*. Der skulle renses grundigt ud i forvaltning og i militæret for reaktionære personer.

Samtidig skulle Frihedsrådets status i befolkningen udnyttes. Derfor skulle rådet straks efter befrielsen præsentere et program, som ikke kun omhandlede retsopgøret, men også opstillede økonomiske og sociale mål. I samråd med Dansk Samlings repræsentant i Frihedsrådet udarbejdede DKP'eren Alfred Jensen (1903-1988) i april 1945 et udkast til et økonomisk og socialt program, som indeholdt skærpede krav til retsopgøret, krav om nationaliseringer af virksomheder og en vis afstandtagen til 1943-rigsdagen, som med henvisning til forbuddet mod DKP blev erklæret grundlovsstridig. Programudkastet var en anelse mere moderat end DKP's eget, men spillede på de samme temaer.

Alfred Jensens udkast blev forelagt Frihedsrådet på et møde den 17. april 1945. Referaterne af mødet er modstridende, men det synes ubestrideligt, at flere af rådets borgerlige medlemmer, fx Aage Schoch, i første omgang støttede Alfred Jensens udkast. Frode Jakobsen hævdede ved flere lejligheder efter krigen, at programudkastet førte til heftig diskussion og faldt på hans indædte modstand. Jakobsen mente ikke, at modstandsbevægelsen havde mandat til at fremsætte et sådant program. De fleste modstandsfolk var blevet mobiliseret på et rent nationalt program, som kun handlede om at få tyskerne ud af landet, at få et retsopgør og at bringe landet tilbage til sin almindelige parlamentariske gænge. At opstille Frihedsrådet som noget, der mindede om et politisk parti, ville være forræderi over for modstandsfolkene, sagde Jakobsen.

Historikeren Michael Kjeldsen har dechifreret Jakobsens samtidige notater affattet i en form for stenografi. Her tegnes der et noget mere fredeligt billede af mødet, som også bekræftes af Mogens Fogs dagbog. De to kilder er mere pålidelige end Jakobsens senere referater af mødet, der var præget

af aktuelle politiske konflikter, herunder Den Kolde Krigs ideologiske frontlinjer. Af de samtidige mødereferater fremgår det, at Jakobsen mødte op med en række argumenter imod programmet og afviste, at det skulle offentliggøres. Men han var indforstået med at arbejde for dele af programmet i en kommende regering. Efter en overvejende positiv modtagelse af Alfred Jensens programudkast synes Jakobsen at have overbevist flertallet om, at programudkastet ikke skulle offentliggøres. Dermed mistede Alfred Jensen og DKP tilsyneladende interessen for sagen. I øvrigt anerkendte Frihedsrådet Buhl som statsminister – ifølge Mogens Fogs dagbog ”efter megen modstand” fra kommunisterne Alfred Jensen og Børge Houmann. Rådet enedes også om at kræve en fifty-fifty-fordeling af ministerposterne i regeringen, så de fire gamle politiske partier, Socialdemokratiet, Det Konservative Folkeparti, Venstre og Det Radikale Venstre, fik halvdelen og modstandsbevægelsens forskellige grene tilsammen den anden halvdel. Frihedsrådet besluttede også at kræve, at politikere fra Scaveniusregeringen 1942-1943 ikke kunne få sæde i befrielsesregeringen.

Ud over forsøget på i sidste øjeblik, umiddelbart før befrielsen, at ophøje Frihedsrådet til en slags politisk parti skal man også bide mærke i, at DKP på mødet forsøgte at få Frihedsrådet til at delegitimere den Rigsdag, der blev valgt i 1943. Naturligvis ikke uden saglig grund, for valget i marts 1943 var ikke perfekt i demokratisk forstand. Det kunne begrunde oprettelsen af en midlertidig parlamentarisk forsamling – et Befrielsesråd, et Frihedskæmperråd – eller et hurtigt afviklet folketingsvalg straks efter befrielsen drevet frem af stærke følelser med krav om hævn og udrensning i ”Folkets” og ”Kampens” navn. Man skal også bemærke, at kravet om, at Scaveniusministre ikke kunne blive ministre i den

nye regering, var en slags politisk udrensning. Man bevægede sig med andre ord ned ad en vej, der på flere måder kunne vise sig effektiv i forhold til en magtovertagelse.

Mens forsøget på at opstille et fuldt udfoldet politisk program strandede på Frode Jakobsens modstand, accepterede Frihedsrådet kravet om, at Scaveniusministrene ikke måtte få sæde i befrielsesregeringen. DKP's topfolk vurderede i de aller sidste dage af besættelsen, at partiet stod fordelagtigt i det magtpolitiske spil. At Frihedsrådet ikke accepterede Alfred Jensens forslag om et socialøkonomisk program, var kun et mindre tilbageslag.

Efterkrigsplaner på højrefløjen

I begyndelsen af marts 1945 mødtes knap 30 personer med overvejende nationalkonservative, kristne anskuelser i den lille landsby Ranum i Nordvestjylland. Over en weekend diskuterede de modstandsbevægelsens rolle i efterkrigstidens politiske liv Danmark. Der var overvejende tale om middelklassefolk, præster, læger, officerer og studerende, men der var også et par faglærte håndværkere. De havde alle deltaget i modstandsaktiviteter – fra udgivelse af illegale blade til sabotage. Flere havde endog været aktive i den skarpeste militære ende. Det gjaldt fx Jens Toldstrup (1915-1991), som havde opnået status som en uhyre effektiv leder af de grupper, der modtog våben fra SOE. Størstedelen sympatiserede med eller var medlemmer af partiet Dansk Samling, dog ikke på højt niveau. De var heller ikke direkte forbundet med Frihedsrådet. Et par stykker afveg dog fra den nationalkonservative holdning – en havde forbindelse til DKP, en anden til modstandsorganisationen Ringen. I indkaldelsen betonedes initiativtager Toldstrup, at mødet var tværpolitisk, men at sigtet var en fælles kurs for efterkrigstiden.

Allerede før krigen var de fleste af deltagerne dybt skuffede over den socialdemokratisk-radikale regering. De anså dansk politik for at være ødelagt af materialisme, klassesdeling, slaphed, gudløshed, pacifisme og mangel på patriotisme. Holdningen var, at besættelsen havde bekræftet deres forestillinger, ja endda styrket dem. For det første på grund af den vanærende danske kapitulation den 9. april 1940, for det andet på grund af regeringens given efter for tyske krav og for det tredje ved regeringens bekæmpelse af modstanden inden august 1943.

Mødet gik over i historien som Ranumkonventet. Det besluttede, at der skulle oprettes et frihedskæmperforbund, der ikke skulle være et politisk parti, men en organiseret folkebevægelse, der skulle udøve politisk indflydelse på basis af frihedskampens værdier – der dog ikke blev tydeligt defineret. De vedtagne krav og målsætninger var, at der skulle kræves gennemført ”en afstraffelse af alle samarbejdsfolk”, at der skulle gives erstatning til frihedskæmpere og deres efterladte, at det skulle sikres, at en fremmed besættelse ikke kunne finde sted igen, at der skulle oprettes et skytteforbund til værn af landet og fremme af forsvarsviljen, og at der skulle udsendes et blad med bevægelsens synspunkter.

Det interessante er, hvad der ikke blev nævnt i Ranumkonventets beslutninger. Hvilke samarbejdsfolk skulle straffes? Og begrebet demokrati blev heller ikke nævnt. Ranumkonventet bestod ikke af erfarne politikere, og i modsætning til de kommunistiske efterkrigsplaner var planerne og kravene vage og uden sammenhæng. Men der er også overensstemmelser mellem de to lejre. Begge krævede afregning med fortiden i form af udrensninger, og modstandsfolkene skulle beholde deres våben i en form for militarslignende organisering efter krigen.

De allierede, og Danmark, hyldes i Studsgade i Aarhus den 6. maj 1945. Nu var udenlandske flag af gode grunde ikke en vare i overskud, slet ikke under besættelsen, men der mangler et: Sovjetunionens. Det kan være en tilfældighed, men det kan også være en politisk tilkendegivelse. Identifikationen var fortrinsvis med de vestlige demokratier. || Rudolph Iversen/ Nationalmuseet

En mod- stands- bevægelse i snor

De gamle partiers analyse

De ledende politikere i de fire store partier havde færtten af DKP's intentioner. Men også kun færtten, for på grund af den nødvendige hemmeligholdelse fra kommunisternes side og det generelle tusmørke, de politiske begivenheder under besættelsen foregik i, byggede analysen af kommunisternes intentioner på usikre efterretninger, rygter og fordomme. Især de socialdemokratiske ledere kendte deres revolutionshistorie på fingrene. På lukkede møder refererede de til erfaringerne fra andre krige, som førte til revolutionære tilstande, fordi centralmagten var svækket. Det var revolutionsåret 1848, Pariserkommunen 1871, Rusland 1917 og Tyskland og Øst- og Centraleuropa i 1918. Argumentationen og begrebsapparatet på møderne var kontrarevolutionært og præget af kendskab til den internationale kommunismes revolutionære teknikker.

Før august 1943 anså de fire store partier modstand, både i ord og i handling (væbnet), for ekstremt farlig og systemnedbrydende. For kunne regeringen ikke med politiets hjælp få bugt med modstanden, truede modstanden med – ved tyske repressalier – at feje det politiske system og forfatningen af banen. Det er i lyset af truslen om under-

gang for det politiske system i landet, at det officielle Danmarks bekæmpelse af modstandsbevægelsen skal ses. Omvendt var det tilpasningspolitikken dilemma og akilleshæl, at det kunne se ud, som om den gik det forbryderiske naziregimes ærinde. Hvad den jo også gjorde, selv om det ikke var motivet.

Frygten hos politikerne i regeringspartierne blev til virkelighed den 29. august 1943. Modstand i form af sabotage og optøjer i gaderne væltede det politiske system. Det var givet også formålet for ledende kommunister, men næppe hos det store flertal af aktiverede danskere i gaderne. Deres modvilje var vendt mod besættelsesmagten, ikke mod regeringen. Hvad end motiverne bag optøjerne var, var den voldsomme uro i august 1943 en vederstyggelighed for valgte politikere, der var vant til at leve i et ordnet samfund, hvor parlamentet skrev lovene, som den brede befolkning overholdt. Ekstra skræmmende var det, at selv nok så stærke appeller til besindig optræden i stor stil blev overhørt af de demonstrerende i gaderne. Magthaverne var magtesløse.

Vurderingen fra ledelserne i de fire store partier var, at kommunisterne stod bag og ville skabe en regulær samfundsomvæltning, så snart tyskerne var ude af landet. De ledende politikere deltes om bekymringerne, men det var især Socialdemokratiet og Det Konservative Folkeparti, som så sig i stand til at gøre noget ved problemerne. Den demografiske profil i modstandsbevægelsen peger i det sidste års tid af besættelsen også på, at navnlig de to partier havde noget på spil. Det var deres vælgere, der var "illoyale". Venstres vælgere var kun meget svagt repræsenteret i modstandsbevægelsen, og på landet var den illegale kamp stort set fraværende. Det Radikale Venstres vælgere var svagt disponeret for illegal kamp, da partiets mærkesag nummer 1 netop var forsvarsskepsis og generel lede ved krig.

De politiske ledere, der den 29. august 1943 havde forladt den formelle politiske scene, var i efteråret 1943 stærkt præget af kommunistparanoia. Der svirrede rygter om, at kommunisterne i modstandsbevægelsen ”stak våben til side”, som skulle bruges på dagen for revolutionen. Og de blev troet.

Så mange våben var der nu slet ikke i den illegale verden, men politikerne havde ret så langt, at kommunisterne så et magtpolitisk potentiale i modstandsbevægelsen og var rede til at udnytte det.

Politikernes frygt knyttede sig til en idé om, at kommunisterne var i stand til at få modstandsfolk af helt anden politisk observans til at engagere sig i kravet om voldsomme forandringer, fx under paroler om udrensning, fornyelse og kampfællesskab. Man skal have in mente, at statens voldsmonopol var opløst med først forsvarets afvæbning i august 1943 og siden politiets opløsning i september 1944. Det var derfor betragteligt lettere for selvbestaltede grupper at gribe ud efter magten – og få den.

På et møde for ledende socialdemokrater i august 1944 analyserede den socialdemokratiske intellektuelle Hartvig Frisch (1893-1950) situationen:

”Jeg nærer en vis frygt for, at de kræfter Rådet [Frihedsrådet] her sætter i bevægelse, en skønne dag virker på egen hånd og vanskeligt lader sig kontrollere. Metoderne er i hvert fald ganske udemokratiske og minder slående om de principper, som Lenin i sin tid lagde til grund for det bolschevikiske parti, da det brød med menchevikerne [russiske socialdemokrater]. [...] Resultatet i den russiske revolution er kendt og er nu et stykke verdenshistorie. Det tyske militærdiktatur har nu her i landet skabt de samme forudsætninger, som eksisterede under den russiske zarisme, og Frihedsrådets metoder er da også nødtvungent blevet ganske de samme, da det

er hemmeligt og illegalt, man udsender paroler, sætter gaden og fabrikkerne i bevægelse”.

De fire gamle partiers frygt knyttede sig til scenarier, der især havde med selve befrielsessituationen at gøre. For det første en regulær væbnet magtovertagelse af modstandsbevægelsen med kommunisterne i spidsen, når tyskerne nedlagde våbnene. For det andet en sovjetisk befrielse, hvor kommunisterne ville blive de ledende i en dansk marionet-regering. For det tredje en voldsom befrielseskamp med skarp tysk modstand og deltagelse af de danske nazistiske kollaboratørkorps på tysk side, som igen ville føre til kaos, kamp og borgerkrigslignende tilstande. Det kunne give vind i sejlene til modstandsbevægelsens kæmpende helte – uafhængigt af om det var russerne eller briterne, der befriede Danmark.

Andre scenarier havde et længere tidsperspektiv. Der var frygt for, at modstandsbevægelsen i samspil med store dele af bybefolkningerne ville kræve så voldsomt og dybtgående et retsopgør, at ledende politikere ville blive stillet for en domstol. Videre frygtede mange, at en bredere folkefronts-regering – med kommunisterne i spidsen – ville kunne vinde befolkningens tillid. Endelig kunne forsyningsmæssige og sociale problemer (brød og arbejde) i forbindelse med overgangen til fredelige tilstande skabe en social og økonomisk situation, der ville give grobund for en radikalisering, som kommunisterne kunne mobilisere på baggrund af.

Flere af scenarierne stemmer grundlæggende overens med det, Mogens Fog skitserede i sit skrift i februar 1943.

Militarisering og forberedelser til freden

De ledende politikere fra Socialdemokratiet og Det

Konservative Folkeparti havde en række forholdsregler mod de scenarier, de forestillede sig. Først og fremmest forsøgte man at få kontakt til og kontrol med modstandsbevægelsen. Det skete ved hjælp af officerer fra det danske forsvar, der var gået under jorden i efteråret 1943, og som tog kontakt til modstandsbevægelsen og tilbød samarbejde. Frihedsrådet sagde ja tak, da man anså officerernes militære ekspertise for at være et ubetinget gode. Samarbejdet var et dobbeltspil fra officerernes side. For officererne var fuldt loyale over for politikerne, og deres interesse var navnlig at kontrollere modstandsbevægelsen på vegne af politikerne – men i øvrigt også at vaske skammen bort efter forsvarets mildt sagt svage indsats den 9. april 1940.

Officerernes indtog i modstandsbevægelsen sørgede for, at de nye medlemmer blev trænet i våbenbrug, og man fik en klar kommandostruktur. De nye medlemmer af modstandsbevægelsen blev fra omkring årsskiftet 1944 typisk ikke involveret i sabotagearbejde eller illegal presse. De skulle modtage militærtræning og træde til i tilfælde af en allieret invasion og hjælpe de allierede – og i øvrigt sørge for, at overgangen fra krig til fred foregik i ro og orden. De ventede – og blev derfor kaldt ventegrupper – altså i første omgang på en allieret invasion eller på afsluttende kamp mod besættelsesmagten i Danmark, hvis den gik i opløsning på grund af et sammenbrud i Tyskland. I anden omgang var ventegruppernes opgave at optræde som det genetablerede samfunds legitime våbenmagt under officerers og i sidste ende også den gendannede regerings ledelse. I yderste konsekvens kunne ventegrupper blive sat ind over for mere uregerlige dele af den danske modstandsbevægelse, som med våben i hånd kunne tænkes at kræve politisk indflydelse.

Modstandsbevægelsen blev militariseret, hvor det før netop havde været civile, der greb til våben.

Den militære organisering af modstanden faldt sammen med en kraftig tilstrømning til modstandsbevægelsen. Tyskerne indledte fra begyndelsen af 1944 et terrorregime med åbenlyse mord på danskere, de identificerede som betydelige figurer i den danske modstand. Det afskrækkede måske nok nogle, men øgede også hadet til besættelsesmagten. Terrorregimet fik flere til at tilslutte sig modstandsbevægelsen, ligesom krigsudviklingens kurs mod et tysk nederlag trak i samme retning. Desuden var der efter 29. august 1943 heller ikke en lovligt valgt regering, der opfordrede til at afstå fra modstand. Derfor rekrutteredes der nu også fra befolkningslag, der ellers havde støttet regeringen og tilpænsningspolitikken. De nye medlemmer af modstandsbevægelsen ønskede først og fremmest at medvirke til at smide tyskerne ud af landet. Når opgaven var løst, ville de vende tilbage til deres civile liv hurtigst muligt. Tilstrømningen til modstandsbevægelsen førte til vækst, og historikeren Aage Trommer (1930-2015) fastsatte antallet af modstandsfolk til knap 10.000 i april 1944, godt 25.000 i december 1944 og knap 50.000 i maj 1945.

Den allierede invasion kom imidlertid aldrig i Danmark, men i stedet i Nordfrankrig. Og der blev heller ikke en afsluttende kamp på dansk jord, for den tyske militærmagt i Danmark overgav sig i god ro og orden, fordi de allierede besejrede det tyske militær i selve Tyskland. Mange har rynket på næsen af ventegrupperne, kaldt dem "de sidste dages hellige" og påstået, at de slap billigt til frihedskæmperværdigheden. Men det er ikke rimeligt. Opgaven kunne være blevet meget farlig. De havde kun fået sparsom militærtræning på trange loftsværelser eller i et afsides hjørne af skoven, og hvis de

var kommet i kamp med det vældige tyske militær i Danmark, havde det uden tvivl kostet blod.

Politikernes kontakt med modstandsbevægelsen lykkedes så godt, at ledelserne i de syv geografiske regioner, modstandsbevægelsen var blevet opdelt i (1944), var bemandede med officerer. Dermed ikke sagt, at politikerne havde fuld kontrol over modstandsbevægelsen, for strukturen og kommando-forholdet var naturligvis ikke som en regulær hær. Men der var – set fra politikerhold – tale om et betydeligt fremskridt. Modstandsbevægelsen var så at sige kommet i snor.

I sommeren 1944 oprettedes forbindelser mellem toppolitikere fra Socialdemokratiet og Det Konservative Folkeparti på den ene side og Frihedsrådet på den anden. Det var i det såkaldte Kontaktudvalg. I Kontaktudvalget udvekslede de to parter synspunkter på så afgørende punkter som Danmarks forhold til de allierede stater, sammensætningen af den første regering efter befrielsen og retsopgøret. Og som sidegevinst fik man føling med Frihedsrådets planer – og måske gav de illegale forbindelser til den danske undergrundskamp også mulighed for at blive identificeret med modstandskampen, så de politiske ledere fra Socialdemokratiet og Det Konservative Folkeparti fik noget af helteauraen.

Endelig arbejdede Socialdemokratiet på at forberede en økonomisk politik, som efter befrielsen skulle sikre vareforsyningen og beskæftigelsen. Der måtte ikke opstå økonomisk krise, der kunne føre til radikaliserings af arbejderklassen og fremme DKP's dagsorden. Politikken blev også iklædt en radikaliseret retorik, der kunne opsamle socialdemokrater, som ellers kunne blive fristet af DKP. På et møde i november 1944 drøftede socialdemokratiske toppolitikere netop efterkrigspolitikken, og her pegede Hartvig Frisch på, at "vi er kommet ind i en

revolutionært gærende tid med socialisme som målsætning". Den tidligere social- og justitsminister K.K. Steincke (1880-1963) var på samme møde også opmærksom på tidens revolutionære potentiale. Han mente, "at den periode, vi går ind i, formentlig vil blive en gentagelse af, hvad man oplevede i 1848, 1871 m.v." Og han hentydede til det store europæiske revolutionsår 1848 og Pariserkommunen 1871, hvor arbejderne i Paris tog magten i byen i protest mod regeringen, der var ved at tabe krigen til Preussen.

Efterhånden som befrielsen nærmede sig, voksede nødvendigheden for afklaring af de politiske efterkrigsforhold. Der måtte tages stilling til forholdet mellem de etablerede politiske partier og modstandsbevægelsen repræsenteret ved Frihedsrådet. Rådet ville medvirke til en regeringsdannelse med Buhl som statsminister og med ligelig repræsentation af de 'gamle politikere' og modstandsbevægelsen.

Politisk accept

På møder den 20. april i Socialdemokratiets og Det Konservative Folkepartis øverste organer måtte lederne forelægge Frihedsrådets betingelser for en bredere kreds og søge konsensus om regeringsdannelsen. Venstre og Det Radikale Venstre stod reelt på sidelinjen og måtte affinde sig med, hvad de to andre partier og Frihedsrådet kunne blive enige om. At skulle have medlemmer af en modstandsbevægelse, man under besættelsen reelt havde bekæmpet, med i en regering var en højst usædvanlig situation. Det krævede en vis overtalelse af trænede politikere, som var vant til, at politik foregik med mænd – det var det jo næsten altid – der havde folkelige mandater i kraft af frie valg på ordnede valgsteder. Samtidig faldt stigmatiseringen af Scaveniusministrene politikerne stærkt for brystet. Scavenius selv ofrede man gerne. Han var en

udefrakommende diplomat, der for det første ikke hørte til i politikernes klub og for det andet havde fornærmet alt og alle med sin egensindighed og nedladende facon. Nej, sympatien var med de kolleger, der havde beklædt taburetter under Scavenius' ledelse. Accepterede partierne Frihedsrådets krav, medvirkede de reelt til at give gode kolleger kollaboratørstempleet. Og endnu værre: De accepterede måske også den politiske udrensnings logik – og hvem ville da i givet fald blive de næste?

På det konservative møde opridsede Ole Bjørn Kraft (1893-1980) sagen. Han slog til lyd for, at partierne imødekom Frihedsrådets krav. Risikoen var, at rådet kunne oppiske en folkestemning, som satte Rigsdagen ud af spillet. Sad de gamle partier derimod i regering, kunne man gradvist få magt over tingene i kraft af partiernes større politiske snilde. Kravet om de tre Scaveniusministres udelukkelse måtte man bøje sig for. Man havde altid bøjet sig for tyskerne i personspørgsmål. Nu stod Frihedsrådet, hvor tyskerne havde stået, og man måtte bøje sig igen, som han sagde med en uvenlig parallel.

På Socialdemokratiets møde skulle Buhl forelægge sagen. Han var led og ked af kravet om udelukkelse af de tre Scaveniusministre. Han betegnede det som "meningsløse og fornærmelige krav" og en "hensynsløshed mod Rigsdagen". Det "værdigste" var måske nok "at stå fast", men han formanede, at det kunne være særdeles farligt og føre til "en dybtgående splittelse i folket". Han malede et scenarie, hvor det uden en fælles regering ville være Frihedsrådet, der stod for at afvæbne kapitulerende tyske soldater. Den symbolske effekt ville føre til en "forgyldning af Frihedsrådet", som samtidig ville give de politiske partier et prestigetab, som det ville tage lang tid at overvinde. I den situation kunne Frihedsrådet gribe tøjlerne. Han forudsagde, at hadet til

tyskerne og "begejstringen for frihedskampen" ville skabe en overvældende stemning. Frihedsrådet ville stå som sejrherre, hvis ikke politikerne tog føringen med det samme. Det kunne dreje sig om timer. En rent politisk regering – at man afviste modstandsbevægelsens krav og selv dannede regering – betegnede han som "et halsbrækkende foretagende". Buhl fremhævede, at "vor linie har været at skaffe de politiske partier en sådan placering, at de anerkendes som medkæmpere". Dannede man regering med Frihedsrådet, ville rådet netop give politikerne status som medkæmpere. Frihedsrådet ville da også være tvunget til at anerkende Rigsdagens lovlighed, og et alt for tidligt "valg båret oppe af en national stemningsbølge" kunne undgås. En fælles regering ville bringe modstandsbevægelsens våben under politisk kontrol, og Buhl sluttede: "for mig står en fælles regering som den eneste forsvarlige løsning".

Både Ole Bjørn Kraft og Vilhelm Buhl havde øje for de revolutionære mekanismer. Især frygtede de, at knap så politisk motiverede lag i befolkningen kunne lade sig rive med af stemninger. Det er også bemærkelsesværdigt, så opmærksomme de var på, at det vigtigste var straks at komme i regering – for derefter med statens magtmidler at føre skuden sikkert i havn. Det prekære øjeblik var, når besættelsesmagten kollapsede og opgav al magtudøvelse. Lige dér skulle magten gribes. Og den sikreste måde at gøre det på var i fællesskab med modstandsbevægelsen – også selv om der skulle sluges kameler. At sige nej til en fælles regering kunne føre til, at modstandsbevægelsen indtog den politiske scene før politikerne og med svingende geværer proklamerede et frit Danmark. Så kunne det for alvor blive svært at vinde gehør med besværgelser om besindighed, konge og forfatning. Bjørn Kraft og Buhl var

**Statsminister
Vilhelm Buhl og
udenrigsminister Erik
Scavenius i Folketinget
i 1942. Der var ikke
mange sjove dage på
kontoret dengang.
|| Ritzau Scanpix**

opmærksomme på, at der kun skal en skare til et politisk kup – ikke nødvendigvis et flertal.

Med politikernes accept af Frihedsrådets betingelser var kompromiset næsten på plads. Da porteføljerne skulle fordeles, forsøgte DKP dog at bemægtige sig Arbejds- og Socialministeriet, som Alfred Jensen skulle have. Tanken var, at ministeriet kunne være redskab til at føre en socialpolitik med appel til arbejderklassen. Ministeriet kunne måske også bruges til at styre uro på arbejdspladserne. På et møde den 1. maj med de politiske partiers ledere og repræsentanter for Frihedsrådet nåede forhandlingerne i mål. Her nedlagde Socialdemokratiet veto mod ideen om Alfred Jensen som arbejds- og socialminister, så kommunisterne måtte give sig. Socialdemokratiet lagde så stor vægt på dette punkt, at partiets formand Hans Hedtoft blev arbejds- og socialminister. Alfred Jensen blev trafikminister, Aksel Larsen blev minister uden portefølje, og som repræsentant for Frit Danmark

blev den 'hemmelige DKP'er' Mogens Fog minister for særlige anliggender (minister for modstandsbevægelsen). Christmas Møller blev udenrigsminister, og Buhl statsminister.

Sovjetunionens rolle

Ud over de presserende indenrigspolitiske grunde var der også udenrigspolitiske grunde til at føje Frihedsrådet. De etablerede politikere ønskede Danmark anerkendt som allieret nation, hvilket formodentlig ville forbedre landets udenrigspolitiske status. Modstandsbevægelsen var naturligvis adgangskortet til den allierede klub. Storbritannien havde anerkendt Danmark, og USA forventedes at gøre det samme. Men Sovjetunionen havde bevidst undladt at gøre det for at lægge pres på Danmark. Og uden Frihedsrådets og DKP's deltagelse i regeringen ville Moskva næppe give anerkendelsen. Ved at holde på sin anerkendelse forsøgte den sovjetiske regering at fremme både egne og DKP's interesser.

Selv om Sovjetunionen til slut – i maj 1945 – i det store og hele accepterede, at Danmark først og fremmest hørte under britisk interessesfære, forsøgte Moskva alligevel målbevidst at øge sin indflydelse i Danmark. Det skete allerede fra begyndelsen af 1944, og der var både geostrategiske og rent politisk-ideologiske grunde. De geostrategiske knyttede sig til Danmarks placering ved Østersøens udmundning, hvor det var en fordel, hvis den danske regering var Sovjetunionen venligt stemt. De politisk-ideologiske grunde skyldtes et generelt ønske om at styrke DKP og fremme et politisk klima i Danmark, der var mere tilbøjeligt til at tilgodese sovjetiske interesser. Ligesom DKP gerne gemte sine reelle hensigter under dække af modstandskampen og Frihedsrådet, vidste Moskva også, at både de geopolitiske hensyn og DKP's situation bedst fremmedes

**To frihedskæmpere,
formentlig organiseret
i en ventegruppe,
bevogter posthuset
i Esbjerg i maj 1945.
Så unge var de.
Stolte. Lettede over
ikke at være blevet
kanonføde over for
et tysk militær, der
ville kæmpe til sidste
patron. Maskulinitet,
den ultimative, som
forsvarere af flokken.
Men måske også en
flig af tvivl: Var det
nok? Det spørgsmål
tumlede fire millioner
landsmænd også med.
Først skulle man
dog glæde sig over
befrielsen. Forståeligt
nok.
|| Historisk Samling fra
Besættelsestiden/SJM**

via Frihedsrådet. Det kom generelt til udtryk ved, at Moskva konstant bestræbte sig på at tale Frihedsrådet og modstandsbevægelsen op og de etablerede danske politikere ned. Det viste sig fx i en artikel fra november 1944 i det sovjetiske tidsskrift *Krigen og Arbejderklassen* om Kremles syn på Danmark. Her blev politikerne bag tilpasningspolitikken kaldt "Hitlers tjenere og lakajer", og socialdemokraterne for forrædere. Omvendt blev DKP og Frihedsrådet rost i høje toner som udtryk for folkeviljen i Danmark. Artiklen blev oversat og distribueret illegalt i Danmark – og blev naturligvis læst af borgerlige og socialdemokratiske politikere, hvilket også var meningen. De måtte med bange anelser spekulere over Sovjetunionens hensigter.

Så sent som i januar 1945 overvejede det sovjetiske diplomati, om man ved hjælp af de danske kommunisters påvirkning af Frihedsrådet officielt kunne hilse sovjetisk deltagelse i befrielsen af Danmark velkommen. Og om der senere kunne blive sovjetisk deltagelse i en "militær kontrolkommission" i det befriede Danmark. Udtrykket mere end antyder, at Danmark skulle behandles som fjendeland og underlægges noget, der kunne ligne en besættelse. Interessant nok opererede overvejelserne med, at også borgerlige elementer i Frihedsrådet kunne støtte synspunktet. Altså borgerlige modstandsfolk i rollen som folkefrontens "nyttige idioter". Udtrykket er ofte tillagt den revolutionære teoretiker Lenin og bruges om personer, der manipuleres til at arbejde for en sag, de ikke sympatiserer med.

De forskellige sovjetiske overvejelser om at søge magtpolitisk indflydelse på Danmarks befrielse endte med den sovjetiske befrielse eller besættelse af Bornholm 1945-1946. Beslutningen om landgang på Bornholm blev truffet i Moskva i marts 1945.

Fred

Befrielses- sommere 1945

Da befrielsen kom den 5. maj 1945, trådte befrielsesregeringen frem for den danske befolkning. Det var med betydelig overraskelse, at befolkningen hørte om landets nye regering. Hvor kom den fra? Aviserne berettede dog grundigt om de vellykkede forhandlinger, der havde ført til dannelse af regeringen. Det var en enig regering, der trådte frem, og den besværlige vej til kompromiset blev ikke afdækket i detaljer. Alle regeringens medlemmer gjorde gode miner til slet spil, og alle betonedede enigheden.

Blandt regeringens programpunkter var genoprettelse af demokratiet og forberedelse af frie valg, optagelse i De Forenede Nationer (FN), afskaffelse af love vedtaget under tysk pres, genoprettelse af politiet og forberedelse af en lovgivning, der skulle straffe landsskadelige handlinger under besættelsen. Det blev også slået fast, at regeringen havde som ufravigeligt programpunkt, at grænsen til Tyskland lå fast. Der skulle med andre ord ikke kræves en ny, sydligere grænse, mens Tyskland lå i knæ.

Befrielsen foregik efter omstændighederne og i europæisk perspektiv ganske fredeligt i Danmark. Men hverken i forhold til de scenarier, som de etablerede politikere gjorde sig forestillinger om,

eller i forhold til modstandsbevægelsens mere eller mindre udviklede planer, var spillet afsluttet. Begge lejre opererede med scenarier, der rakte længere ud i fremtiden.

Selv om befrielsen foregik med 40-50.000 bevæbnede modstandsfolk, som flertallet af befolkningen hyldede som helte, var flere politiske skrækscenarier blevet afværget med dannelsen af befrielsesregeringen. Den konservative Ole Bjørn Kraft blev forsvarsminister og fik snart mere eller mindre fuld kontrol over tropperne under den systemloyale general Ebbe Gørtz' (1886-1976) kommando. Ganske vist var der i forsommeren flere episoder med selvtægt, hvor bevæbnede modstandsgrupper internerede påståede landsforrædere og besatte fængsler og krævede øget udrensning, men optrinene førte til en folkelig træthed over al den våbenraslen, selvretfærdighed, selvtægt, machismo og ofte barnlige fremvisning af våben, som også var et af befrielsessommerens kendetegn. Mange havde fået nok af krig, højkrøstede ideologiske ytringer og ballade. Nu ville de have fred og ro. Opmærksomheden rettedes mod bananer, kaffe og ordentlige smøger.

Men det var ikke alle, der nøjedes med forventningen om jordiske glæder. I flere større byer var der blandt arbejderne en uforløst stemning og et ønske om fornyelse. Stemningen kom til udtryk i omfattende arbejdskonflikter i sommerens løb, hvor der ud over lønkrav også var ønske om et mere effektivt retsopgør og om optagelse af enhedsforhandlinger, altså forhandlinger om sammenslutning mellem Socialdemokratiet og DKP. Sammen med den generelle hyldest til modstandsbevægelsen gav det DKP's ledelse anledning til stor optimisme.

Optimismen og DKP's taktiske analyse i befrielsessommeren kommer til udtryk i rapporter, som

sovjetiske agenter i Danmark efter samtaler med DKP-lederne sendte til Moskva mellem maj 1945 og januar 1946. Historikeren Bent Jensen (1938-) har analyseret rapporterne. Det fremgår, at stemningen i partitoppen ikke gik i retning af voldelige omstyrrelser med modstandsbevægelsens våben. Ikke så meget på grund af fine fornemmelser, men snarere fordi man opfattede den folkelige opbakning som så stærk, at det ikke var nødvendigt. Det er en meget stærk tendens i rapporterne, at DKP-toppen opfattede DKP og modstandsbevægelsen som ét homogent hele, der i de fleste spørgsmål havde befolkningen bag sig. Alfred Jensen var i rapporterne citeret for, at størstedelen af befolkningen støttede DKP og modstandsbevægelsens politiske krav. Og skulle man endelig møde modstand fra det gamle system, "kan vi sætte magt mod magt".

Alfred Jensen fremhævede også, at DKP efter næste valg, formentlig i efteråret 1945, ville få 70 % af stemmerne og komme i regering. Aksel Larsen citeres for, at den danske befolkning var helt forandret – underforstået i en for DKP positiv retning. Man måtte derfor forsøge at danne en "venstreblok" med Christmas Møller, som var "99 % enig" med kommunisterne, og som ville splitte Det Konservative Folkeparti og trække den venstre halvdel med over til kommunisterne. Ja, Christmas Møller ville såmænd blive medlem af DKP, hvis han blev bedt om det. Aksel Larsen orienterede også Moskva om, at DKP ville "tvinge" Socialdemokratiet til at samarbejde i en folkedemokratisk blok – for DKP "har udsigt til en sådan vækst, at vi bliver det største parti i Danmark".

I dag ved vi, at det er ganske urealistiske synspunkter, og vurderingerne rejser naturligvis et kildekritisk spørgsmål. Dels om man kan fæstne lid til rapporterne, dels om DKP-lederne selv troede

på, hvad de sagde – eller pralede de letsindigt over for Moskvas agenter? Rapporterne kan antagelig tages for gode varer, for agenterne troede ikke selv på DKP-ledelsens optimisme. Og DKP-lederne gav formentlig ganske ærligt udtryk for deres vurdering af situationen. Af hensyn til det videre samarbejde med Moskva ville det være særdeles uheldigt og skadeligt at have givet den i rollen som politiske fantasier.

Moskvas agenter havde dog et mere realistisk syn på sagerne. De noterede sig, at det var britiske tropper, der havde befriet Danmark – og at landets modstandsstyrker var under den øverstkommanderende general Gørtz' kommando, som igen stod under den britiske general Henry Dewings (1891-1981) kommando. Så var den potte ude. Om muligheden for mobilisering på det sociale spørgsmål konstaterede en agent, at

”danskeren er mæt, har klæder på kroppen og har arbejde. [...] Livet vil meget snart vende tilbage til sin førkrigskurs”.

Agenten konstaterede også, at DKP-ledelsen i forhold til de gamle politikere, hvor han nævnte Buhl og bemærkelsesværdigt nok også Christmas Møller, var alt for uerfarne og i almindelighed lod sig manipulere.

Også andre tilstræbte en bredere organisering af modstandsbevægelsen for i større eller mindre grad at gøre den til en faktor i efterkrigstidens politiske liv. Det gjaldt fx de jyske modstandsfolk samlet på Ranumkonventet i marts 1945. I begyndelsen af juni indkaldte de til et stormøde for frihedskæmpere i Odense. Ledende personer fra Frihedsrådet var også til stede. Det viste sig imidlertid hurtigt, at der var betydelige meningsforskelle. Ranumgruppen

Folketingsvalget i oktober 1945 handlede om fremtiden. Også for det national-konservative parti Dansk Samling, der ellers også gerne ville fremhæve sin modstandsindsats under besættelsen. Ganske betegnende for den venstredrejning af den politiske offentlighed, der var sket i krigens sidste år, agiteres der for statsligt børnetilskud. Velfærdsstaten var barn af Anden Verdenskrig.
 || Douglas William/
 Ritau Scanpix

var meget skuffet over befrielsesregeringen. Efter deres opfattelse havde Frihedsrådet solgt modstanden til politikerne. Regeringens proklamation om, at den ikke ønskede en revision af den dansk-tyske grænse mod syd, gjorde skuffelsen blandt folkene i Ranumgruppen endnu større. De tilstedeværende medlemmer af Frihedsrådet havde af indlysende grunde et mere pragmatisk syn på regeringen, hvor de selv var repræsenteret. Men organisatoriske spørgsmål viste sig at være den største hindring for samarbejde. Frihedsrådets repræsentanter ønskede at oprette en forening baseret på repræsentation af de store modstandsorganisationer, Dansk Samling, Ringen, DKP og Frit Danmark, mens Ranumgruppen ønskede individuelt medlemskab.

De blev dog enige om en resolution, der krævede et skrappe retsopgør og oprettelse af et hjemmевærn. Det første blev hyppigt sagt af Gud og hvermand i befrielsessommeren, og summen af de samlede ytringer havde uden tvivl også sin virkning

på retsopgørets hårdhed. Men i den Christiansborgpolitiske proces forstod de etablerede partier at drive hævnthørsten over på de små fisk. Nogen selvstændig effekt havde Odensemødet altså ikke på det punkt. Ideen om et hjemmeværn blev overtaget af forsvarsminister Ole Bjørn Kraft, der placerede opbygningen af værnet i statsligt regi og undgik den folkemilits, som kunne være blevet konsekvensen af de uklare ideer, der blev fremsat på Ranumkonventet i marts 1945. Odensemødet førte også til dannelsen af Frihedskæmpernes Forbund, der dog aldrig blev en politisk faktor og hurtigt udviklede sig til en decideret veteranforening for tidligere modstandsfolk. Gassen gik simpelthen af ballonen. Medvirkende var måske Ranumgruppens middelklassebaggrund. De besad ikke kommunisternes arbejderklassebaggrund, kompromisløshed og følelse af social uretfærdighed. Fredens lyksaligheder kaldte.

Minderne havde man da altid tilbage.

Enhedsforhandlinger

I sommeren 1945 følte Socialdemokratiet sig presset af stemningen i arbejderklassen til at indlede enhedsforhandlinger med DKP – akkurat som det havde været hensigten fra DKP's side. Stemningen smittede af på en af Moskva-agenternes rapporter fra juni 1945. Agenten satte sin lid til, at DKP og Socialdemokratiet ville finde sammen, og i givet fald kunne man håbe på en "folkedemokratisk" blok af DKP og Socialdemokratiet og med Christmas Møller som statsminister. Meget tydede også på – fortsatte agenten – at der snart ville komme skub i udrensningerne.

Enhedsforhandlingerne brød dog – som planlagt fra socialdemokratisk hold – sammen i august 1945. Socialdemokratiet havde krævet, at DKP frasag-

de sig "proletariatets diktatur", vel vidende at det svarede til at bede en dybt religiøs om at afsværge sig de hellige skrifter. Som ventet nægtede kommunisterne. DKP's afvisning af det socialdemokratiske krav fik socialdemokraterne til at proklamere, at kommunisterne ikke kunne tilslutte sig "det nordiske demokrati". For socialdemokraterne var det en god udgangsreplik på forløbet. DKP-toppen fortsatte dog til hen i 1946 med at tro og håbe på, at Socialdemokratiet ville genoptage forhandlingerne presset af de menige medlemmer og arbejdspladserne.

DKP havde flere skud i bøssen. Ligesom Ranum-gruppen havde forsøgt at etablere en bevægelse af tidligere frihedskæmpere, gjorde kommunistiske modstandsledere det også. Med Mogens Fog som den centrale aktør indkaldte Frihedsrådet i august til et stort møde for at organisere en folkelig bevægelse, der skulle arbejde for politisk indflydelse og stille op til det første folketingsvalg efter befrielsen. Det var indlysende et forsøg på at gøre Frihedsrådet til en folkefrontsblok. Man havde løse, men ikke helt ubegrundede forhåbninger om, at man kunne få Christmas Møller og Frode Jakobsen med. Men også de planer led skibbrud. Frode Jakobsen, der nu havde positioneret sig som socialdemokratisk politiker, sagde nej til at lade Frihedsrådet blive til et politisk parti. Christmas Møller mistede efterhånden også tilliden til, at modstandsbevægelsen var et middel til politisk indflydelse i Danmark. Han genindmeldte sig kort efter i Det Konservative Folkeparti.

Lidt blev der dog ud af forsøgene på at samle om ikke hele, så dog dele af modstandsbevægelsen. Mogens Fog havde straks efter befrielsen formået at gøre det tidligere illegale blad *Frit Danmark* til et legalt ugeblad. I sommeren 1945 udkom det i et

imponerende oplag på 75.000. Det foregav stadig at være tværpolitisk, men en kritisk læsning afslører, at det reelt var fortaler for en ren folkefrontsstrategi, som Fog havde haft forestillinger om under besættelsen. Den utrættelige Fog kunne dog finde bekræftelse i sit arbejde. Det viste sig, at der i selv ganske borgerlige miljøer var opbakning til det kommunistiske synspunkt om at udrense i dybden i det politiske og forvaltningsmæssige system. Militærmanden Jens Lillelund (1904-1981), tidligere medlem af den borgerlige modstandsgruppe Holger Danske, gav den kommunistiske professor Jørgen Jørgensen (1894-1969) fuldstændig ret i, at det kunne være nødvendigt at fyre ”embedsmænd, der viser en dårlig national holdning”.

Der blev dog ikke rigtig noget af det hele. DKP måtte stille op alene til folketingsvalget den 30. oktober 1945. Der blev ingen modstandsblok eller folkefrontsliste. Alligevel gik det dog rigtig godt for partiet. Det gik frem og erobrede 18 mandater (12 %) – mens Socialdemokratiet gik 18 tilbage. Det var DKP’s historisk set bedste valg, men der var langt til de 70 %, man havde fablet om. Ganske bemærkelsesværdigt skete der ellers ikke store forskydninger. Ca. 85 % af vælgerne stemte på partier, der havde båret tilpasningspolitikken. Og selv ikke de nyvundne 18 DKP-mandater kunne bruges til noget. Venstre – det parti, der stod kommunisterne og modstandsbevægelsen fjernest – dannede regering. Og ved de efterfølgende valg vandt Socialdemokratiet de fleste af de tabte mandater tilbage fra DKP – bid for bid. I 1947 ni mandater, i 1950 yderligere to. Og Socialdemokratiet gik ind i en flere årtiers periode med næsten ubrudt regeringsdeltagelse.

På højrefløjen var Dansk Samling klarest identificeret med modstandsbevægelsen – og partiet identificerede også sig selv på den måde. Som

Ranumgruppen havde svigtende politisk gennemslagskraft, kneb det også for Dansk Samling at slå igennem. Ved folketingsvalget i oktober 1945 fik partiet kun 3 % trods central placering i modstandskampen i bred forstand og medlemskab af Frihedsrådet og befrielsesregeringen. Historikere har generelt tilskrevet den skuffende politiske gennemslagskraft partiets stifter og politiske leder Arne Sørensens manglende blik for at fastholde og forfølge et strategisk mål. Men man bør også se det som et udtryk for, at partiets vælgerbase overvejende bestod af personer fra middelklassen, og de var mere tilbøjelige til at orientere sig mod fremtiden, arbejdet eller studiet. Videre, Danmark er befriet, opgaven er løst.

Den nøgterne vurdering i dag må være, at de kræfter i modstandsbevægelsen, som drømte om betydelig politisk indflydelse, havde misforstået noget væsentligt. Befolkningens begejstring for modstandsbevægelsen var ikke ensbetydende med utilfredshed med det politiske system og førkrigstidens politiske kultur. Befolkningen var oprigtigt taknemmelig for modstandsbevægelsens indsats. For dens modige bestræbelser på med – ja – vold og magt at byde besættelsesmagten trods. Det nærrede den nationale stolthed og viste en smuk facade til det udland, der havde udgydt blod for Danmarks befrielse. Det var imidlertid ikke det samme, som at modstandsbevægelsens repræsentanter var de mest velegnede til at regere landet i fredstid. Det er ganske ubestrideligt, at tilpasningspolitikken og modstandskampen var principielt uforenelige som politiske strategier. Også ganske uforenelige som principielle, etiske valg. Men hvis man nu som normaldansker kunne både blæse og have mel i munden ... hvorfor så ikke?

Odense i maj 1945. Hvad skal vi lege? Hvor svært kan det være?

|| *Fyens Stiftstidende*/
Nationalmuseet

Udtoning

DKP's bestræbelser på at instrumentalisere retsopgøret til at fejle dele af den politiske og økonomiske elite væk lykkedes heller ikke. For det første havde man ved at gå i regering med de gamle partier anerkendt det politiske establishment. For det andet forsvarede stærke politiske kræfter store firmaer, der ansås for at have beriget sig urimeligt på samarbejdet med tyskerne. I en tid med mangel på råvarer, og hvor man stod med et nedslidt produktionsapparat, ønskede man ikke at skade beskæftigelse og produktion ved at ødelægge velfungerende virksomheder. Tilbage blev et retsopgør mod overvejende små fisk.

Ideerne fra besættelsen levede dog videre, og det legale blad *Frit Danmark* fortsatte med at agitere for folkefront og folkedemokrati. I et nummer fra

Retsopgør. Efter befrielsen fungerede Sundholm i København som opsamlingssted for internerede.

**|| Kai Müller/
Nationalmuseet**

september 1946 stillede bladet sine læsere de lyk-saligheder, man var gået glip af i Danmark, i udsigt med en artikel om Tjekkoslavakiet. Tjekkoslavakiet var i mellemkrigstiden et relativt velfungerende demokrati. Efter Anden Verdenskrig befriede både amerikanske og sovjetiske styrker landet. I overens-stemmelse med aftaler mellem de allierede stor-magter trak de amerikanske styrker sig dog tilbage, mens de sovjetiske blev. Straks efter befrielsen dannede liberale, socialdemokrater og kommuni-ster, der alle havde taget del i den tjekkoslavakiske modstand eller levet i eksil i Moskva, en folke-frontsregering. Den nye regering, fortalte artiklen i *Frit Danmark*, havde indført rigtig planøkonomi, modsat Danmark – ”landet, hvor ingenting sker”. Den regerende ”Nationale Front” blev betegnet som ”den tjekkoslavakiske udgave af Frihedsrådet”. Den havde bragt orden og fremgang i landet

”[...] dels ved en grundig udrensning af alle lands-skadelige elementer, og forbud mod landsskadelige sammenslutninger og partier, dels ved at frihedsbe-vægelsen administrativt og politisk tog magten”.

Grundlaget for den nye republik var ”nationalko-miteerne (svarer til vore lokalkomiteer)” – altså Frihedsrådets lokalkomiteer.

Optimismen og frimodigheden i artiklen, forfattet af den kommunistiske intellektuelle Kjeld Østerling (1924-2005), er fascinerende. Det lades helt ufortalt, at folkefronten fordrev tre millioner etniske tyskere – med dybe rødder i deres hjemegn – med de mest rå virkemidler, herunder tusindvis af mord. Retsopgøret var også uhyre brutalt i Tjekko-slovakiet. Det nye styre forestod i de første år efter befrielsen talrige henrettelser ved særdomstole. Af gode grunde kunne Østerling ikke i 1946 foregribe

begivenhedernes gang og fortælle det tjekkoslovakiske folkedemokratis videre historie. Det lader sig imidlertid gøre i dag.

Retsopgøret kværnede videre mod ”kollaboratører og folkefjender”, mens de tjekkiske kommunister gradvist bemægtigede sig kontrollen over Indenrigsministeriets sikkerhedsstyrker. Det hele kulminerede i februar og marts 1948 med den borgerlige udenrigsminister Jan Masaryks (1886-1948) angivelige fald fra et vindue og Pragkuppet, hvor det kommunistiske parti overtog magten med sovjetisk støtte. DKP og Mogens Fog forsvarede kuppet som en politisk nødvendighed.

Hjemme i Danmark fik DKP ikke meget ud af sine magtpolitiske ambitioner, som i sin tid tændtes under besættelsen i kraft af partiets engagement i modstandsbevægelsen. At DKP-toppen betragtede sommeren 1945 som et afgørende moment i partiets historie, bekræftes af et sovjetisk referat af en samtale i 1959 mellem DKP-formand Alfred Jensen og den sovjetiske ambassadør i København. Aksel Larsen havde i mellemtiden, i 1959, dannet Socialistisk Folkeparti (SF). Alfred Jensen betroede ambassadøren, at man i partiet stadig diskuterede situationen i 1945. Flere kammerater mente, at man havde haft chancen for at gennemføre en magtovertagelse med ikke-demokratiske midler. Alfred Jensen mente dog nu, at partiet ikke var stærkt nok til at gennemføre projektet. Men helt slippe tanken kunne Alfred Jensen altså ikke. Det samme gjaldt Børge Houmann.

Den 5. maj 1945,
Københavns
Rådhusplads. Det
uniformerede look er
den ultimative antitese
til besættelsens
modstand. Her skulle
man falde i ét med
tapetet, ligne alle
andre. Alligevel er
ungersvenden med
hjelm og armbind
blevet ikonet på
frihedskæmperen.
Han ville typisk have
været medlem af en
ventegruppe, der blot
havde ventet indtil
befrielsen. Derfor
formentlig den store
udadvendte virketrang
i befrielsesdagene. Nu
skulle man manifestere
Danmark og sig selv.
|| Nationalmuseet

Den danske mod- stand

Så mange var de

Frihedsmuseets database over modstandsfolk rummer knap 100.000 personer. Her er alle taget med, hvad enten de producerede illegale blade, var medlemmer af ventegrupper eller udførte sabotage. De var ikke aktive allesammen på én gang. Nogle trak sig ud undervejs, andre mistede livet. Politisk fordelte de ca. 50.000 modstandsfolk ved befrielsen sig jævnt over det politiske spektrum. Der var relativt flest kommunister og nationalkonservative. Men også mange konservative og socialdemokrater og endnu flere, som først og fremmest var danske. De fleste stod imidlertid under officerers ledelse.

De færreste gik med tanker om at forandre det danske samfund. Det store spring, som modstandens pionerer havde foretaget i 1942 og 1943, da politikere og befolkningsflertal var skeptiske eller direkte imod væbnet modstand, var blevet noget mindre efter august 1943. Nu var der ikke længere en regering, der talte for at afstå fra modstand. Nu var frontlinjerne til tyskerne også trukket hårdere op. Det gjorde springet ud i modstanden mindre for de fleste. Farligt og grænseoverskridende var det dog stadig. Typisk var motivet for de fleste blot Danmarks befrielse, ja for adskillige var modstand også forbundet med ønsket om at forsvare det parlamentariske demokrati og den bestående orden.

Blandt kommunistisk ledede modstandsgrupper

og nationalkonservative grupper, der havde været med i den hårde ende af kampen, i sabotage- og likvideringsarbejdet, herskede der imidlertid ofte stærke forventninger om forandringer i efterkrigstiden. Det store arbejde måtte da føre til noget, og gav de store ofre og de døde kammerater ikke adkomst til at blive hørt med mere end almindelig opmærksomhed, når fremtiden skulle planlægges? Det nærmer sig måske tabu at konstatere det, men aktiv deltagelse i krig radikaliserer let tankegangen og rummer risikoen for at lede til rethaveriskhed. Den fandtes også i modstandsmiljøer. En ganske troværdig og i dag populær anekdote fortæller, at en modstandsmand i befrielsesdagene følte sig stærkt tilskyndet til at skyde statsminister Vilhelm Buhl, da han kom tæt på regeringslederen under en officiel parade. Begrundelsen for aftrækkerkløen var Buhls radiotale fra 1942, hvor han opfordrede befolkningen til at hjælpe med at forhindre sabotage.

Ved befrielsen i 1945 var modstandsbevægelsen så forskelligartet, at det kun vanskeligt lader sig gøre at tale om modstand i bestemt form. De forskellige holdninger omtales sjældent i den almindelige historiekultur, hvor betoningen af enhed og enighed gerne fremhæves. Ingen ønsker at rippe op i det, men i sin yderste konsekvens kunne en voldsommere, mere kaotisk befrielse have medført kampe mellem militært organiserede ventegrupper og uafhængige grupper, der ønskede et dybtgående retsopgør og fundamentale politiske forandringer. Det ville have været modstandsmand i bitter væbnet kamp mod modstandsmand.

Trods hårde måneder fra august 1943 til maj 1945 var det danske samfund under besættelsen imidlertid meget fredeligere end resten af Europa, og levestandarden var blandt de højeste – kun over-

gået af de neutrale lande Sverige og Schweiz. Som de sovjetiske agenter ganske rigtigt bemærkede, var det ikke den optimale grobund for store samfundsomvæltninger.

Bevarelse af status quo

Den gamle elite arbejdede målrettet for at inddæmme modstandsbevægelsens politiske indflydelse i det befriede Danmark, og det lykkedes at indgå et kompromis om dannelsen af befrielsesregeringen. Hermed anerkendte modstanden det politiske system, der slap for den dunst af forræderi, som kunne have været begrundelsen for at skubbe det til side. Her er det naturligvis irrelevant, om en sådan bedømmelse af det politiske system og de politiske partier var rimelig eller ej. De stærke politiske udsving i 1939-1945 viste, hvor letbevægelig opinionen kunne være. Eller måske rettere, hvor letbevægelige dele af opinionen var. For ret beset var det først og fremmest ungdommen i bysamfundene, der var i bevægelse.

Igen er det vigtigt at holde sig frontudviklingen for øje. Storbritannien havde befriet Danmark og stod med militært mandskab i landet. Briterne anerkendte befrielsesregeringen og Vilhelm Buhl. Det trak i retning af status quo. At Storbritannien var Danmarks befrier, bør nuanceres. Sovjetunionen havde befriet Bornholm, hvilket førte til en besættelseslignende tilstand frem til marts 1946. Nuanceringen er nødvendig, fordi den sovjetiske befrielse af Bornholm fik politiske konsekvenser for Danmark – akkurat som russerne havde tænkt sig, den skulle have. Den sovjetiske befrielse af Bornholm styrkede DKP i befrielsesregeringen, og det fik regeringen til at gå på listesko over for Sovjetunionen. Russerne opgav dog deres tilstedeværelse i marts 1946, da det politiske udbytte – plussiden

– ikke stod mål med omkostningerne – minussiden – som især var, at tilstedeværelsen lignede en magtpolitisk motiveret besættelse.

Med den britiske befrielse af størstedelen af landet stod det politiske system fra før krigen ganske stærkt i sommeren 1945.

Det synes hævet over al tvivl, at dele af modstandsbevægelsen – især DKP – havde ambitioner om at udnytte modstandskampen til selv at komme til magten. Ikke ved at affyre våben i en voldelig magtovertagelse, men ved at bruge modstandsbevægelsens prestige og de relationer til andre politiske grupperinger, partiet havde opnået gennem modstandskampen. Men det kan også konstateres, at ambitionerne var urealistiske, måske endda fantasier. Også selv om flere betingelser for at kunne kalde det en revolutionær situation var til stede: statsmagtens og det politiske systems svækkede legitimitet, statens tab af voldsmonopol (politi og militær) og den ufuldstændige kontrol over territoriet.

Kræfterne bag den eksisterende samfundsorden var alligevel stærkere.

Det radikalt mest anderledes scenarie – en befrielse ved kun sovjetiske tropper – opstod ikke. Ville DKP overhovedet have bifaldet en sådan befrielse og et politisk system dikteret af Moskva i større eller mindre grad? Selv om de hjemlige kommunister efter alt at dømme mest drømte om en ikkevoldelig, gradvis magtovertagelse via en folkedemokratisering af landet, ville ledelsen nok have bakket en sovjetisk befrielse op. DKP's konsekvente og stærkt loyale opslutning til de mange skift i Moskas udenrigspolitik i perioden 1930-1941 understøtter antagelsen.

Men vurderingen er kun entydig med henblik på DKP's ledelse. For partiet fik mange nye medlem-

mer og tilhængere under besættelsen, og de fleste var mobiliseret på grund af den nationale kamp og politisk utilfredshed med det økonomiske tilbageslag for arbejderne. Ikke på grundlag af en dybere utilfredshed med det parlamentariske demokrati. Og størstedelen af partiledelsens magtpolitiske overvejelser foregik i hemmelighed i snævre kredse – ikke i større partimæssige fora. Denne skelnen mellem DKP's ledelse og de menige medlemmer er i det hele taget vigtig.

Studier af historiens fuldbyrdede revolutioner viser dog også, at en politisk elite i en stærkt radikaliseret situation, som fx overgangen mellem krig og våbenstilstand, ofte kan aktivere grupper, som den ikke i et og alt deler holdninger med. DKP havde over 60.000 registrerede medlemmer i sommeren 1945, og partiavisen *Land og Folk* havde et oplag på 60.000 eksemplarer og var landets fjerdestørste avis. Desuden overvejede flere ledende modstandsfolk – som Christmas Møller og Aage Schoch – i befrielsessommeren, om de skulle engagere sig politisk i en eller anden form for tilknytning til DKP. På samme vis var der også nationalkonservativt orienterede medlemmer under våben i modstandsbevægelsen, som ville stramme retsopgøret. Ikke fordi de ønskede sig proletarietets diktatur, men historiens eksempler på retsopgør, der løber løbsk og fører over i voldsomme samfundsændringer, er mange.

Regulær krig på dansk jord opstod heller ikke, fordi tyskerne overgav sig uden kamp. Dermed blev overgangen meget smidigere og uden det radikalerende moment, som voldsomme kampe ville have bibragt.

Befrielseskompromiset kan tolkes som en sejr for både de fire gamle partier og modstandsbevægelsen. For politikerne, fordi det gav anerkendelse, ligesom det reelt fredede dem i retsopgøret. For

modstandsbevægelsen, fordi den fik anerkendelse for sin kamp. For de kommunistiske modstandsfolk var det også en sejr, fordi de aldrig tidligere havde været tættere på magten i landet. Befrielsesregeringen kunne stadig bruges som en folkefrontsplatform, hvis man kunne udmanøvrere de gamle politikere. Men de viste sig alt for stærke.

Dybe stemningsskift eller stabilitet

De gamle partiers styrke skyldtes velfungerende organisationer og ejerskab over egen presse. Men deres ledere havde også en veludviklet forståelse for de helt basale magtmekanismer i den situation, Danmark stod i. Endelig skal man ikke overse deres fornemmelse af stemningen og behov i den danske befolkning. De var vidende om, at store dele af de større byers befolkninger var radikaliserede til en vis grad. Og det var i deres optik slemt nok. Men de vidste også, at mange radikaliserede personer ikke var helt tabt og kunne indfanges af hverdagen igen – hvis hverdagen ellers blev tillokkende. Den danske befolkning bestod dog langt fra kun af byboere. Knap halvdelen af befolkningen boede på landet – også det var de etablerede partier opmærksomme på. På landet havde man ikke mærket så meget til besættelsen og verdenskrigen – og radikaliseret var landbefolkningen på ingen måde. DKP's forestillinger om 70 procents tilslutning har karakter af et fatamorgana, hvis man tænker på Danmarks demografi.

At der i et eller andet omfang var sket en radikaliserings i Danmark, skal man dog ikke se bort fra. Og det gjorde de etablerede politikere heller ikke. Men man skal gøre sig dybden – eller mangel på samme – af radikaliseringsen klart. Og det er måske det, som datidens DKP-top ikke gjorde. Og i øvrigt mange af efterkrigstidens historikere, når de med historike-

ren Hans Kirchhoff (1933-) taler om ”befrielsens alt for korte sommer” og om store stemningsudsving fra stærk opbakning til modstandsbevægelsen siden august 1943 og til maj 1945 og siden en markant genkomst af de gamle politikere ved valget i oktober 1945. Måske var holdningen til de gamle politikere og tilpasningspolitikken fra april 1940 til valget i oktober 1945 alligevel mere stabilt positiv, end det ellers har været almindeligt at mene. At store dele af befolkningen i maj 1945 anså modstandsfolkene for helte, betyder ikke nødvendigvis, at man anså tilpasningspolitikkerne for at være forrædere. Selv om tilpasning og modstand i deres rene form var uforenelige, kunne den enkelte dansker under besættelsen på en og samme gang støtte tilpasningspolitikken, hade besættelsesmagten og have sympati for modstandsbevægelsen. At forfægte principielt uforenelige standpunkter er en evne, som de fleste af os også i dag besidder og lever fint med.

Skal vi forklare DKP's manglende succes, skal vi også se på de – i internationalt perspektiv – ringe sociale spændinger, som herskede i Danmark både i 1930'erne og under besættelsen. Trods reallønstillbagegang for arbejderne i begyndelsen af besættelsen havde danskerne – herunder arbejderne – en langt bedre levelfod end andre besatte landes befolkninger. Netop som en konsekvens af tilpasningspolitikken og de særlige besættelsesforhold, der forhindrede regulær udplyndring af landet. De relativt ringe sociale spændinger gav legitimitet til det parlamentariske demokrati.

De borgerlige og nationalkonservative krav om forandring, som blandt andre Ranumgruppen repræsenterede, havde hverken samme dybde eller bredde som kravene på venstrefløjen. Hverdagen forekom mere tiltrækkende for den gruppe, og den ophobede utilfredshed fik andre afløb, fx i forhold

til dansk forsvars- og sikkerhedspolitik. Der blev lukket op for engagementet igen i forbindelse med Danmarks tilslutning til Atlantpagten, NATO, i 1949 og under Den Kolde Krig i 1940'erne og 1950'erne.

Hvis nu ...

Kunne en dansk folkefrontsregering baseret på DKP, Christmas Møller og dele af modstandsbevægelsen have ført en situation i stil med den tjekko-slovakiske med sig i Danmark? Eller kunne en mere kaotisk befrielsessituation have ført til borgerkrigs-lignende tilstande som i Grækenland og Belgien?

Svarene er i sagens natur fortænkte, men spørgs-målene kan tjene til at fokusere på, at befrielsessi-tuationen i Europa havde potentiale til at medføre ustabile samfund med omfattende arbejdskampe, måske endda blodsudgydelse og borgerkrig. Og i sidste ende – som i Tjekkosllovakiet – det parlamen-tariske demokratis undergang.

Under alle omstændigheder viser både DKP's intentioner og politikernes modforholdsregler, at de centrale aktører reagerede lige efter bogen, som om voldsomme samfundsomvæltninger var en mulighed.

DKP's intentioner skal i udstrakt grad forstås som udtryk for selvovervurdering. Men hvad med politikerne? Hvorfor tog de fejl og overvurderede DKP's styrke? Det hænger i nogen grad sammen med det særlige ved efterretningsarbejde og spørgs-mål om statens sikkerhed. Perspektivet bliver her pr. definition pessimistisk med fokus på de værste tænkelige scenarier. "Går den, så går den" eller "de har sikkert de bedste intentioner, frihed for Loke såvel som for Thor" er at betragte som letsindighed og ansvarspådragende forsømmelse. Nu var de politiske partier jo ikke formelt repræsentanter for staten, efter at regeringen var trådt tilbage i august

Udtrykket "de sidste dages hellige" blev hæftet på de modstandsfolk, der først meldte sig i de sidste måneder af krigen. Eller værre endnu: den 5. maj 1945. Som tiden gik, blev det lettere og lettere at melde sig under frihedskampens faner. En Gallupundersøgelse i 1948 viste, at 300.000 danskere mente at have været medlem af modstandsbevægelsen. Da Danmark i 2003 med statsminister Anders Fogh Rasmussen (1953-) i spidsen tilsluttede sig den USA-ledede koalition i krigen mod Irak, skete det blandt andet med henvisning til, at modstandskampen havde taget klar stilling til spørgsmålet om demokrati og diktatur. Illustration fra den 3. september 2003.

|| Roald Als/*Politiken*

1943, men de tog sig friheden til at se bort fra det under de ekstraordinære forhold 1943-1945. Reelt mente de i hvert fald selv at repræsentere staten. Poli- og militærfolk beskæftiget med efterretningstjeneste under besættelsen anerkendte dem også som legitime i den rolle. Det er da formentlig også delvist på grund af de 'kontrarevolutionære' bestræbelser og det politiske systems årvågenhed, at det parlamentariske demokrati genetableredes så gnidningsfrit i Danmark i 1945.

Inden det parlamentariske demokratis tilhænge- re går til helgenkåring af datidens ledende social- demokrater og konservative, skal man dog være opmærksom på, at de etablerede politikere også kunne have andre motiver end at redde parlamen- tarismen. I politologien arbejder man med begrebet sikkerhedsliggørelse (securitization). Det beskriver det forhold, at politiske magthavere griber til foran- staltninger på kanten af normal demokratisk prak- sis med henvisning til, at statens og retsordenens overlevelse står på spil – selv om motivet egentlig er et andet, nemlig forøgelse af den politiske magt hos magthaverne. Bevidst eller ubevidst var det sikkert fristende for ledende socialdemokrater at male det kommunistiske trusselsbillede i lidt rigeligt mørke farver. Det flyttede egne magtpolitiske interesser over i den mere legitime kategori: Danmarks og for- fatningens sag. Menes statens sikkerhed at være på spil, kan skrappe midler sædvanligvis legitimeres.

Det 20. århundrede er rigt på eksempler på, at antikommunisme og det kommunistiske spøgelse har kunnet bruges til både regimeskift og regime- bekræftelse. Fra de ekstreme eksempler som Hitler i 1933 og Augusto Pinochet (1915-2006) i Chile i 1973 til den udbredte antikommunisme i Vesteuropa i 1950'erne. Det 21. århundredes historie har også været en konstant påmindelse om tendensen til sik-

kerhedsliggørelse med to årtiers fokus på antiradikalisering, overvågning og terrorbekæmpelse. Her synes både befolkninger og politikere i den vestlige verden at være villige til i nogen grad at give køb på demokratiske principper.

Almindelig historie

I syv årtier efter befrielsen har besættelsestidens og Anden Verdenskrigs historie inspireret utallige offentlige samtaler og debatter om aktuelle forhold. De fem år blev hevet frem, da Danmark skulle tage stilling til NATO-medlemskab i 1949 og EF-medlemskab i 1972. Naturligvis kunne det begrunde både et ja og et nej begge gange. Besættelsen og Anden Verdenskrig blev også støvet af igen i 1990'erne med det danske militære engagement på Balkan. Fx holdt udenrigsminister Niels Helveg Petersen (1939-2017) sig ikke tilbage fra at sammenligne den serbiske leder Slobodan Milošević (1941-2006) med Hitler, hvad der i 1999 – selv for en radikal politiker – var nok til at begrunde dansk krigsdeltagelse. Det

samme blev Saddam Hussein (1937-2006) til del i 2000'erne, da der skulle skabes opbakning til dansk deltagelse i den amerikansk ledede militærkoalition i Irak.

Der er ofte en stærk tilbøjelighed til at moralisere over fortiden – og især besættelsestiden. Det ligger jo på sin vis også lige for: Det Tredje Rige og nazismen var ikke kun et politisk, men også et rystende moralsk sammenbrud i en stor kulturel nation i Europa, Danmarks nabo. De højtflyvende moralske vurderinger står dog tit i vejen for, at man kan forstå de mange dilemmaer og paradokser, som prægede Anden Verdenskrig globalt og besættelsestiden i Danmark lokalt.

På det globale niveau rummede det oplagt en selvmodsigelse, at demokratierne Storbritannien og USA allierede sig med et morderisk diktatur – for det var Sovjetunionen – for at bekæmpe Det Tredje Rige. Det stemte heller ikke overens med den fortælling om den sejrriige krig, der skabtes i den vestlige verden, at Polen – hvis uafhængighed Storbritannien og Frankrig var gået i krig for at forsvare – efter 1945 stadig ikke var et frit land. Nu var Polen bare underlagt et andet brutalt diktatur. Det affandt Vesten sig med. I pragmatikkens navn. Eller afmagtens.

De samme dilemmaer og de samme ideologier var også på færde i Danmark og prægede modstandskampen og det etablerede samfunds reaktion på modstanden. Ligesom det ikke giver mening entydigt at ville forstå den store globale kamp som en kamp mellem det gode og det onde, mellem demokrati og diktatur, bidrager dette perspektiv heller ikke til at forstå det danske samfund under besættelsen.

Tilpasningspolitikken var ganske indlysende statsegoisme. Man ordnede sine egne affærer

uden at bidrage aktivt til den allierede kamp. Men statsegoisme er ganske udbredt, også i dag, og det i så høj grad, at det må kaldes en normalreaktion. Et bidrag til den globale antinazistiske kamp gav tilpasningspolitikken dog. Den forhindrede, at de danske nazister kom til magten. Trods modsætninger og delvist tvivlsomme målsætninger i dele af modstandsbevægelsen kan man heller ikke frakende modstanden som personligt valg sin fornemme moralske karakter.

Den patriotiske fortælling, som blev knæsat i 1945 med modstandens ideologiske sejr, har imidlertid ikke skabt klarhed. Tværtimod, så attraktiv og medrivende den ellers er.

Der er noget ironisk i, at besættelsestiden så tit leder til moraliserende betragtninger om den rette handlemåde for godt 75 år siden. Moraliseringerne kommer fra generationer, der af ren og skær magelighed har haft svært ved at gøre noget ved den globale opvarmning. De samme generationer handler ubekymret med diktaturet Kina. Bare fordi det er billigere at købe kinesiske varer. Man kunne jo kigge sig i spejlet, før man fælder dom over sine forfædre under besættelsen.

Måske er det på tide, at dansk historiekultur begynder at se på besættelsestidens historie som helt almindelig historie og ikke som et højt besunget nationalt klenodie. Grumset, rodet, med heltemed og forræderi og hele skalaen derimellem. Og ved at betragte besættelsestiden som almindelig historie bliver perioden heller ikke noget, vi som samfund eller individer binder vores identitet op på, eller noget, vi direkte og uden mellemregninger bruger for at begrunde nutidige politiske eller personlige handlinger og stillingtagen.

Videre læsning

Christensen, Claus Bundgård, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-1945*. Informations Forlag 2005/2020

Den bredt dækkende bog analyserer besættelsestidens politiske, økonomiske, sociale og kulturelle historie.

Kieler, Jørgen: *Hvorfor gjorde I det? Personlige erindringer fra besættelsestiden i historisk belysning*. Gyldendal 2001

Et passioneret partsindlæg af modstandsmanden Jørgen Kieler (1919-2017), som overlevede ikke blot modstandskampen, men også koncentrationslejr. Den nationalkonservative modstands etos og begrundelse er næppe formuleret klarere og mere engageret end her.

Kirchhoff, Hans og Aage Trommer (red.): *Vor kamp vil vokse og styrkes. Dokumenter til belysning af Danmarks Kommunistiske Partis og Frit Danmarks virksomhed 1939-1943/44*. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 2001

Kildesamlingen bringer læseren tæt på DKP's interne overvejelser om taktik og strategi for modstandskampen. De ukommenterede kilder er en læseoplevelse i sig selv.

Kjeldsen, Michael: ”Folkets vilje – landets lov”? Om DKP's overgangsprogram og demokratiet” i Dethlefsen, Henrik og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*. Museum Tusculanums Forlag 1998

Det første forskningsarbejde, der for alvor gik tæt på DKP's motiver for modstandskampen og planer for efterkrigstiden. Det kritiske blik er skarpt, analysen kompleks, og argumentationen klar.

Møller, Morten: *Mogens Fog. En biografi*. Bind 1-2. Gyldendal 2010

En nuanceret biografi om den begavede og charmerende Mogens Fog, som både var humanist og ferm manipulator.

På 100danmarkshistorier.dk findes den omfattende litteratur, som forfatteren har anvendt til at skrive bogen, ligesom der er noter til bogen.

I samme serie

Poul Duedahl **Gudhjemtid**

Bertel Nygaard **Grundloven**

Søren Hein Rasmussen **Fri porno**

Louise K. Skyggebjerg **Industri på udstilling**

Søren Mentz **Den islandske revolution**

Bo Lidegaard **Danmark i krig**

Johan Heinsen **Det første fængsel**

Ulrik Langen **Struensee**

Rasmus Rosenørn **Beatlemania**

Heidi Jønsson **Indvandring i velfærdsstaten**

Kristine Kjærsgaard **Danmark i FN**

Lars Boje Mortensen **Saxo**

Lisbeth M. Imer **Rigets runer**

Cecilie Bønnelycke **Sædelighedsfejden**

Sebastian Olden-Jørgensen **Svenskekrigene**

Torben Kjersgaard Nielsen **Dannebrog**

Bo Fritzbøger **Vildt vejr**

Helle Vogt **Jyske Lov**

Jes Fabricius Møller **Grundtvigs død**

Jens Lei Wendel-Hansen **Grønlands Amt**

Carsten Porskrog Rasmussen **Hertugdømmet**

Kenn Tarbensen **Fisk til folket**

Mogens Rüdiger **Oliekrisen**

Bo Poulsen **Stormflod**

Bent Blüdnikow **Jødefejden**

Lars Andersen **Den glemte inkquisition**

Morten Pedersen **Cementen**

Hans Schultz Hansen **Genforeningen**

Morten Fink-Jensen **Den danske reformation**

Lars K. Christensen **Septemberforliget**

Thomas Bloch Ravn **Museer for folk**

100 danmarkshistorier

Danmarks historie serveret i små og overkommelige bidder. 100 forskere fra landets universiteter, arkiver og museer tager i 100 bøger a 100 sider fortiden under kærlig behandling og fortæller med vid, humor og kløgt om det, der var. Og det, der er.

100 danmarkshistorier finder du på en række platforme:

Spil med i MegaNørds app Dyst!, og dyst med vennerne om Danmark og dengang.

Besøg danmarkshistorien.dk, og oplev fortiden gennem artikler, film og kilder.

Kig forbi HistorieLab.dk, der arbejder med historiske temaer. Især for grundskolen.

Mød op på Folkeuniversitetet, og hør foredrag med forfatterne.

Læs med i *Politiken*.

A.P. Møller Fonden har støttet projektet og gjort det muligt at udgive og formidle de 100 danmarkshistorier.

Find info på 100danmarkshistorier.dk
Her kan man også tegne abonnement.

Var så mange unge
mænd, hjelme, armbind
og geværer nødvendige
for at eskortere
3-4 formodede
landsforrædere til
rettergang? Næppe.
Men det var ikke
uden betydning,
at de bevæbnede
frihedskæmpere
fik konkrete
opgaver at varetage i
befrielsesdagene. Ellers
kunne de jo anvende
våbnene til farligere
politiske formål.
Retsopgøret var også en
ventil for indestængt
vrede. København den
24. maj 1945.
|| Ritzau Scanpix

1945

100 danmarkshistorier

De fem forbandede år 1940-1945. Stærke ord og en kamp, der under besættelsen i Danmark stod mellem de gode og de onde. Mellem danskerne og tyskerne. Heltene var de modstandsfolk, der især fra august 1943 kæmpede mod tyskerne. Målet med modstanden var naturligvis Danmarks befrielse. Det sagde de i hvert fald. Men kradser man i overfladen, var motiverne og ikke mindst planerne for efterkrigstiden meget forskellige. Nogle ønskede bare at vende tilbage til tilstandene før krigen. Andre ønskede et nyt og mere moralsk Danmark, mens andre ønskede dramatiske forandringer. Måske endda en revolution. Det frygtede de etablerede politikere, og derfor blev mange politikere modstandens modstandere.

Niels Wium Olesen, lektor i historie ved Aarhus Universitet, gør modstand mod mytologiseringer af Anden Verdenskrig.

